

Komparativní tvarosloví staroslověnštiny a staré češtiny

Miroslav Vepřek

Komparativní tvarosloví staroslověnštiny a staré češtiny

Vepřek, Miroslav

Recenzovali: doc. PhDr. Irena Bogoczová, CSc.

Mgr. Dan Faltýnek, Ph.D.

Publikace vznikla v rámci projektu *Inovace bohemistických studií v mezioborových kontextech*. Tento projekt je spolufinancován Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky.

Neoprávněné užití tohoto díla je porušením autorských práv a může zakládat občanskoprávní, správněprávní, popř. trestněprávní odpovědnost.

1. vydání

© Miroslav Vepřek, 2015

© Univerzita Palackého v Olomouci, 2015

ISBN 978-80-87895-33-7

edice [p]aleon

Vydavatelství Filozofické fakulty
Univerzity Palackého v Olomouci

1. ÚVOD

1.1 Existuje řada monografií a ještě více odborných studií, které se zabývají vývojem češtiny ve slavistickém a indoevropském kontextu. Lze dokonce konstatovat, že kompletní přehled o diachronní lingvistické odborné literatuře dnes nezíská badatel ani po několikaletém podrobném studiu této problematiky. Vždyť historická jazykověda se ve své vědecké éře rozvíjí už více než dvě století.

Ani tato práce si neklade za cíl popsat tvarosloví staroslověnštiny a staré češtiny do všech detailů. Je určena především zájemcům o bohemistiku, kteří se v rámci diachronních jazykovědných disciplín seznamují se staroslověnštinou a starou češtinou. Záměrem naší monografie je propojit obě disciplíny a umožnit nahlédnout na jazykový vývoj od rané praslovanštiny až k současné češtině v nepřerušovaných souvislostech.

Metodologicky se zaměříme především na vývoj formálního tvarosloví a na jeho provázanost s hláskoslovnými změnami. Funkční přístup k morfologii uplatňujeme pouze v těch případech, kdy tento podle našeho názoru těsněji souvisí s vývojem tvarů a kdy jej zároveň můžeme zvažovat jako motivaci k formálním změnám, nebo alespoň jako jejich podmínku. Komplexní popis tvarosloví z hlediska funkčního značně přesahuje možnosti této práce.

V jednotlivých kapitolách postupujeme podle samostatných typů flexe, což pro nás představuje hlavní kritérium. Postupně je představena deklinace substantiv, zájmen, adjektivní složená deklinace a konečně též tvary flexe slovesné. Neohebné slovní druhy a jejich případný formální vývoj, který spadá primárně do roviny hláskoslovné, případně syntaktické (např. konjunkce) či slovotvorné (např. adverbia), ponecháváme v naší práci stranou. Stejně tak nevěnujeme zvláštní kapitolu numeraliím, poněvadž nepředstavují žádný specifický deklinační typ.

Předložená monografie není primárně zamýšlena jako práce materiálová, proto neuvádíme větší množství ilustračních dokladů. Chceme především systematicky vyložit procesy, jež vedly k formování slovanského a českého tvarosloví. Přesto jsme u některých probíraných jevů považovali za vhodné doplnit

výklad alespoň několika základními paradigmaty, a to zejména u tvarů, které nemají oporu v současném jazyce (aorist, imperfektum).

V prezentovaných výkladech používáme k argumentaci také jazykové jevy z nářečních a jiných nespisovných útvarů češtiny. Ani v tomto případě však není naším záměrem podat komplexní a materiálově úplný přehled rozrůznění českého jazyka. Nářeční prvky a jevy běžně mluveného jazyka nám slouží především jako doklad vývojových tendencí v češtině. Spisovný jazyk, při veškeré jeho variabilitě a funkčnosti, nemůže totiž podle našeho názoru v úplnosti představit všechny vývojové aspekty. Obecné, ale i konkrétní poznatky z diachronní jazykovědy totiž bezpečně ukazují, že centrum jazykových změn se nachází v běžné komunikaci bez primárního ohledu na spisovnost. Systémové nerovnovážnosti, které považujeme za motor jazykových změn, se nejlépe a nejpřirozeněji promítají právě v běžně mluveném jazyce bezprostředně „nezatíženém“ požadavky standardizace.

Při vymezení základního zaměření naší práce máme samozřejmě na paměti, že mezi staroslověňštinou a starou češtinou nelze hledat zcela přímou jazykovou kontinuitu, nicméně zejména v tvarosloví platí fakt, že staroslověňština ve velké míře reprezentuje podobu pozdně praslovanského morfologického systému. I přes některé dílčí nářeční odlišnosti této etapy společného jazykového východiska slovanských jazyků a přes některá specifika staroslověňštiny jako pouze spisovného (a v některých jevech i umělého) jazyka ovlivněného do jisté míry řečtinou si uvědomujeme důležitost jejího poznání pro nezbytný diachronní základ studia všech slovanských jazyků. Ostatně na všechna specifika a odlišnosti staroslověňštiny od praslovanského prajazyka, které se týkají probíraných jevů, náležitě upozorňujeme.

K sepsání této práce nás vedla i osobní zkušenost s propojením obou disciplín. V rámci studia české filologie jsme se mnohokrát setkali s tím, že se řada tvaroslovných jevů sledována ze společné perspektivy paleoslovenistiky a paleobohemistiky stává mnohem pochopitelnější a srozumitelnější (nikoli však jednodušší). A motivací jsou i osobní a velmi milé vzpomínky na lingvistické výklady nedávno zesnulého vynikajícího badatele a pedagoga prof. PhDr. Miroslava Komárka, DrSc., který ve svých jazykovědných interpretacích tyto metody bohatě využíval.

Spojení obou jazyků v kontinuální linii má své opodstatnění také v širších kulturních souvislostech. Staroslověnština, jak je obecně známo, byla totiž nejstarším spisovným jazykem na českém území (chápáno z hlediska novodobého státního uspořádání). Ačkoliv nemůžeme hovořit o nepřetržité existenci domácího spisovného jazyka od 9. století po současnost, staroslověnské a staročeské písemnictví tvoří v tomto pohledu dvě fáze české slovesné kultury.

V tomto ohledu zvláště upozorňujeme na období českokřesťanského písemnictví v 10. a 11. století, které svým způsobem posouvá možnosti poznání českého jazyka podstatně hlouběji přes rámec konce 13. století, jímž se obvykle vymezuje počátek staré češtiny. Staroslověnština v přemyslovských Čechách, chápána ovšem soudobými jazykovými uživateli jako spisovná varianta jazyka domácího, byla totiž postupně ovlivňována pračeštinou ve všech základních jazykových rovinách a tato skutečnost se projevila nejen obohacením nejstaršího slovanského jazyka o nové výrazové prostředky, nýbrž i v opačném pohledu zachovala, byť nesoustavně, české jazykové prvky právě z exkluzivní doby glottogeneze češtiny na pozadí rozpadu pozdní praslovanštiny.

Na tomto místě je vhodné připojit drobnou, avšak důležitou poznámku terminologickou. Fázi nejstaršího slovanského spisovného jazyka v Čechách v 10. a 11. století jsme oprávněni označovat již jako církevní slovanštinu, ačkoliv v odborné literatuře terminologie poněkud kolísá a setkáme se i s označením staroslověnština. Církevní slovanština je totiž z hlediska funkčního vymezena jako jazyk, který je zděděný ze starších vývojových fází, neopírá se ve všech výrazových prostředcích o živý (mluvený) úzus a je charakteristický nesoustavným pronikáním prvků z lidového jazyka.

Českokřesťanským variantám popisovaných jazykových jevů věnujeme zvláštní pozornost v rámci prezentovaných výkladů. Mimoto i v jedné z úvodních podkapitol podáváme přehled nejdůležitějších rysů charakteristických pro českou redakci církevní slovanštiny. Domníváme se totiž, že tomuto souboru jazykových prostředků nebývá v odborné literatuře při popisu češtiny vždy věnována náležitá pozornost. Navíc se jedná o jazykovou fázi, která ve smyslu výše uvedeného tvoří spojník mezi obdobími původní podoby staroslověnštiny a staré češtiny.

FORMÁLNÍ USPOŘÁDÁNÍ PRÁCE

1.2 Práce je uspořádána do kapitol podle jednotlivých typů flexe – substantivní, zájmenné, adjektivní a slovesné. V úvodu kapitol věnovaných výkladu konkrétních jevů uvádíme přehledné tabulky jednotlivých paradigmat či koncovek. V nich obvykle je nejprve zaznamenán stav staroslověnský s případnými variantami, následně raně praslovanská rekonstrukce a posléze stav staročeský s variantami.

1.2.1 Rekonstrukce tvarů rané praslovanštiny představuje poměrně problematický úkol. Uvědomujeme si, že již samotné vymezení „raná praslovanština“ je poněkud vágní termín, protože v kontextu této relativní chronologie se s ranou praslovanštinou prolíná také pozdně indoevropský a baltoslovanský stav. Není možné vždy do důsledků dodržet jedno chronologické hledisko, proto jsme si za hlavní cíl vytkli rekonstruovat tvary do podoby před průběhem změn klasické praslovanštiny datované nejčastěji mezi léta 400–800. Nereflektujeme tak rekonstrukci raně indoevropských laryngál, v rekonstruovaných tvarech nejsou zahrnuty ani aspirované ražené souhlásky (ve shodě s baltoslovanským vývojem – zánikem aspirace). Předložené formy rané praslovanštiny počítají s vývojem v tzv. satémové větvi – indoevropské labializované veláry se jeví jako veláry prosté (např. $g^w > g$), veláry palatalizované jako sykavky. Obdobně je registrováno tzv. „pravidlo ruki“ (Bičovský 2012: 29) – vývoj indoevropského s po i, u, r, k , které je označeno střídnicí \acute{s} . Indoevropskou a praslovanštinou sonantu \acute{i}/y označujeme grafémem j .

Z důvodu přehlednosti a větší kompatibility s běžně dostupnou literaturou jsme se však rozhodli rozlišovat při rekonstrukci samohlásky a a o , i když jsme si vědomi, že krátké a a o ve vývoji pozdní indoevropštiny v baltsko-slovansko-germánské větvi splynuly ve vokál jediný (někdy bývá graficky označován jako \acute{a} či oa). Vzhledem ke skutečnosti, že se jedná o důležitý fakt ve vztahu zejména k některým typům kmenové deklinace substantiv, na příslušných místech ještě raději připojujeme speciální upozornění. Rozlišení původního dlouhého a a o naproti tomu považujeme při rekonstrukci za opodstatněné, protože

k jejich splynutí po všeobecné ztrátě labializace došlo až v samostatném vývoji praslovanštiny.

1.2.2 Staroslověnské tvary v tabulkách uvádíme v cyrilici,¹ ojedinele upozorňujeme i na zvláštnosti hlaholské grafiky. V textu jsou potom doklady ze staroslověnštiny transliterovány do latinky. U staročeských tvarů užíváme obvyklou transkripci do současného diakritického pravopisu. Rekonstruované tvary označujeme důsledně dle obvyklého úzu hvězdičkou (*).

Bibliografická poznámka

1.3 Jak jsme již konstatovali v samotném úvodu této monografie, penzum odborné literatury věnované diachronní bohemistice, slavistice a indoevropéistice je v současné době obrovské. Poněvadž nechceme příliš narušovat plynulý tok textu, rozhodli jsme se v podávaných výkladech upustit od podrobného a detailního odkazování na sekundární literaturu. Odkazy ve zkrácené formě (příjmení autora a rok publikace článku či monografie, u rozsáhlejších prací, vyjma slovníků, také stranu) uvádíme v postranním sloupci, přičemž vybíráme pouze ty, které jsou k danému probíranému jevu zvláště relevantní nebo konvenují s naším názorem na analyzovanou problematiku. Podrobné bibliografické údaje jsou k dohledání v příloženém seznamu literatury. Hvězdička (*) v postranním sloupci signalizuje skutečnost, že se v daném případě jedná o náš vlastní výklad či interpretaci, a to z toho důvodu, aby čtenář nenabyl mylného přesvědčení, že jsou na příslušném místě představeny názory vždy obecně přijímané a rozšířené.

Až po dopsání této práce se nám do rukou dostala práce brněnského slavisty a indoevropéisty Víta Bočka *Praslovanština a jazykový kontakt* (Boček 2014). Jeho subtilní analýzy, které se namnoze přímo věnují námi sledované problematice vývoje morfologického systému, jsme tak bohužel nemohli ve výkladech

1 Pro záznam cyrilice bylo využito fontu Kliment, jehož autorem je Kiril Ribarov. Pro přepis některých speciálních znaků latinkou v textu práce používáme font Fonetic X téhož autora. Oba fonty byly vytvořeny v rámci vnitřních grantů UP v roce 1997 a 1998, jejichž řešitelkou byla doc. PhDr. Helena Bauerová.

reflektovat. Bočkova monografie je velmi cenná z hlediska metodologického, podává hodnotný pohled na glottogenezi praslovanštiny jako celku i jejích dílčích jevů a čtenářům ji vřele doporučujeme.

K PRINCIPŮM JAZYKOVÉHO VÝVOJE

1.4 Za nejdůležitější faktory, které se podílejí na vývoji morfologického systému, považujeme reakci na foneticko-fonologické změny, analogii a gramatikalizaci. Jako zásadní předpoklad přijetí jazykové změny uznáváme systémovou podmíněnost. V tomto ohledu vycházíme z přístupu funkčně-strukturalistického, který formuloval teze o jazykově imanentních příčinách vývoje jazyka. V české lingvistické tradici jsou tyto teze formulovány např. v zásadní studii M. Komárka *K dialektice jazykového vývoje* (Komárek 1963).²

Případů, kdy je vývoj tvarosloví možno posuzovat jako **reakci na foneticko-fonologické změny**, nalezneme celou řadu. Morfologický systém vykazuje tendenci k pravidelnému uspořádání, v ideální podobě bez alternací a formálních obměn svých jednotek – morfémů. Tuto zákonitost můžeme spatřovat nejen ve vývoji jednotlivých a konkrétních tvarů (např. u substantiva *duch* zánik původní vokativní koncovky *-e* způsobující palatalizaci ve prospěch koncovky *-u*, tedy *duše* > *duchu*), nýbrž také v zapříčinění přestaveb celých subsystémů tvaroslovné roviny jazyka (např. zánik kmenového principu u substantiv byl vyvolán praslovanskými změnami souvisejícími s tzv. zákonem otevřených slabik – blíže viz kapitola 2).

Také princip **analogie** úzce souvisí s tendencí morfologického systému k pravidelnosti, kterou jsme nastínili v předcházejícím odstavci. Často jsou dle této tendence právě odstraňovány výsledky pravidelného hláskového vývoje, což můžeme dobře vidět na příkladu odstraňování alternací v kořeni slova – např. u původních praslovanských „nosovkových“ sloves došlo v důsledku vývoje k rozrůznění formální podoby kořene v infinitivním a přítomném kmeni, přičemž tato nežádoucí alternace je v různé míře odstraňována ve prospěch tvarů korespondujících s formami dle přítomného kmene, srov. původní a náležitý infinitiv slovesa *počít* versus analogický tvar *počnout*, totéž

2 Čtenář této studie nechtě není odrazen dobově tendenčním názvem. Komárek zde naopak velmi obratně hájí strukturalistickou linii jazykovědy v kontextu marxistického světového názoru.

např. v pasivním participiu *počat/počnut* (blíže viz kapitola 5.2.2.2). Analogie však může také zasahovat celé morfologické subsystémy, k tomu srov. vývoj tvarů pomocného slovesa *být* v kondicionálu (kapitola 5.17).

Gramatikalizaci v našich výkladech chápeme v obecném pojetí jako změnu autonomních slov v prostředky a elementy gramatické (Meillet 1912). Nezabýváme se tedy konkrétní teorií gramatikalizace, která podává velmi detailní a subtilní analýzy jednotlivých jazykových forem (uznáváme ovšem, že i při takovémto způsobu lingvistické analýzy je možno dospět k poznání obecných principů vývoje jazyka). V historickém a prehistorickém vývoji češtiny a slovanských jazyků spatřujeme proces gramatikalizace např. u rozvoje složené adjektivní deklinace (viz kapitola 4) či jako jednu z možností vysvětlení vývoje slovanského imperfekta (viz kapitola 5.8.1).

V rámci otázky způsobu šíření jazykových změn považujeme za zvláště důležité vyzdvihnout úlohu **frekvence** jazykových forem v komunikaci. Při veškerém a plnoprávném respektu k systémovému ukotvení vývoje jazyka je třeba mít vždy na paměti, že tendence ke změnám jsou uplatňovány v každodenní komunikaci řečových uživatelů. Bylo by poněkud absurdní představovat si, že k jazykové změně dochází skokově a naráz v celém spektru systému („ze dne na den“ a ve všech formách, u nichž jsou splněny podmínky změny). Frekventované tvary tak na jedné straně bývají progresivními nositeli změn, představují tedy hlavní ohnisko, z něž se změna šíří ke zbývajícím, méně frekventovaným formám (přičemž v celém systému nemusí být tendence realizována v úplnosti), na druhé straně však mohou naopak díky svému zakonzervování v komunikaci zachovávat starší podobu jazykových výrazů.

1.5 Periodizace jazykového vývoje

<i>Nostratické období</i>		<i>do roku 8000 př. Kr.</i>
Indoevropské období	Raná indoevropština (protoindoevropština)	8000 př. Kr.
	Klasická indoevropština	do 3000 př. Kr.
	Pozdní indoevropština (západoindoevropština)	do 1500 př. Kr.
	Baltoslovanština	1500 – 700/500 př. Kr.
Praslovanština		
	Raná praslovanština	700/500 př. Kr. – 300/400 po Kr.
	Klasická praslovanština	300/400 – 800
	Pozdní praslovanština	po r. 800
Pračeština		10.–13. stol.
Stará čeština	Stará čeština raná	konec 13. stol. – poč. 14. stol.
	Čeština 14. století	14. stol.
	Čeština doby husitské	15. stol.
	Humanistická čeština	15.–16. stol.
	Barokní čeština	17. stol. – poslední třetina 18. stol.
Nová čeština		od konce 18. stol.

Tabulka č. 1

CHARAKTERISTIKA ČESKÝCH JAZYKOVÝCH PRVKŮ VE STAROSLOVĚNŠTINĚ

1.6 Staroslověnská a církevněslovanská epocha české kultury představuje velmi důležitou etapu nejstaršího slovanského písemnictví. Její význam spočívá nejen v obecně kulturním smyslu, ale také v dochování (byť většinou pouze zprostředkovaném) nejstarších jazykových projevů z českého prostředí. Jazykovou situaci v západoslovanském prostředí odráží již velkomoravská staroslověňština, jejíž podoba byla ve slavistice v novější době rekonstruována především na základě analýzy *Kyjevských listů*, nejstaršího slovanského rukopisu, u něž není vyloučen přímý velkomoravský původ.

Večerka 2010: 64

Večerka 2010: 98

Z hláskoslovných pračeských jazykových jevů můžeme ve velkomoravské staroslověňštině důvodně předpokládat následující: střídnice *c* a *z* za praslovanské **tj/kti* a **dj, šč* z praslovanského **skj/stj* a pravděpodobně i palatalizovanost konsonantů (zejména *d, t* a *n*) před *i*, kterou je možno mimo jiné vyvozovat i z rekonstrukce hlaholského písma na Velké Moravě obohaceného o třetí grafém pro *i* (toto písmeno totiž dle názoru některých badatelů označovalo právě *i* po palatalizovaných souhláskách). V morfologii velkomoravská staroslověňština zřejmě vykazovala převahu koncovky *-ьmb* v instrumentálu singuláru o-kmenů (analogicky očekáváme též koncovku *-ьmb* u jo-kmenů), dále užití tvaru *mne* v genitivu singuláru zájmena *azъ* a existenci třetí osoby singuláru imperativu.

Dosud nedořešenou problematiku představují zvláštní stažené tvary adjektivní deklinace, které jsou doloženy z *Kyjevských listů* a nesouhlasí s pravidelným vývojem pračeské kontrakce ani z hlediska formálního, ani z pohledu tradiční chronologie této změny. Ze slovotvorného hlediska je výrazným prvkem západoslovanského jazykového prostředí výskyt prefixu *vy-* (je ovšem i východoslovanský a částečně dosahuje i jihoslovanského prostředí). Řadu „moravismů“, „bohemismů“, „panonismů“ a slov obecně západoslovanského původu vykazuje také lexikální rovina. Do této skupiny jsou řazena též kulturní slova, kalky a výpůjčky z latiny a staré horní němčiny v rámci křesťanské terminologie.

Ve větší míře pronikají jazykové prvky pračeské do mladších památek vzniknuvších v Čechách v 10. a 11. století (pro toto období již užíváme termínů církevní slovanština, církevněslovanský). Bohemismy lze identifikovat prakticky ve všech jazykových rovinách, i když v různé míře. České jazykové prvky se zachovaly především v památkách, které vznikly rukopisně přímo na českém území, avšak nesoustavně jako substrát také v památkách dochovaných v opisech jiných redakcí (především v redakci ruské). Prostřednictvím těchto jazykových prvků je možno přispívat k charakteristice pračestiny včetně např. datace jazykových změn. Zároveň tyto bohemismy podávají svědectví o postupném a organickém, byť nesoustavném pronikání českých elementů do církevněslovanského jazyka.

Česká redakce církevní slovanštiny je charakteristická zejména následujícími jazykovými prvky: střídnice *c* za psl. **tj/kt*, *z* za psl. **dj*, *šč* za psl. **skj/stj*, koncovka *-mb* v instr. sg. o-kmenů – tyto elementy jsou charakteristické také pro velkomoravskou staroslověnštinu a z lingvistického pohledu svědčí o kontinuitě cyrilometodějské tradice v Čechách v 10.–11. století. Oproti velkomoravské staroslověnštině však bohemizace církevní slovanštiny pokročila v českém prostředí dále; můžeme uvést následující charakteristické jazykové rysy: střídnice *š* za psl. **ch* při tzv. druhé a třetí palatalizaci velár, zachovávání psl. skupiny souhlásek **dl*, absence tzv. epentetického *l*, denazalizace nosovek – *o* > *u*, *ε* > *ä* (pro tuto specifickou pračeskou samohlásku byl ponechán foneticky reinterpretovaný hlaholský grafém pro nosovku *ε*). Vokalizace obou jerů v silné pozici v jedinou střídnicí *e* se projevila ve výrazné tendenci k jednojerovému pravopisu za užití grafému pro tvrdý jer.

Z morfologických bohemismů můžeme uvést genitiv sg. zájmena *azb* v podobě *mne* (× stsl. *mene*), koncovku *-imb* v instrumentálu sg. *ijo*-kmenů a tzv. třetí jať v koncovkách měkkých deklinačních typů (oproti jihoslovanskému *-e*). Zvláštní případ konečně představuje grafická záměna *ijo*-kmenových koncovek *-bje* a *-bja*, která byla umožněna kontrakcí a specifickým vývojem tzv. jeru v pozici napjaté. Tyto případy byly ve starší literatuře mylně považovány za nejstarší doklady české přehlásky 'a > ě.

Výše uvedené bohemismy hláskoslovné a tvaroslovné vycházejí z analýzy *Pražských zlomků*, tedy prakticky jediné relativně rozsáhlejší památky, která se dochovala přímo v rukopisné podobě z českého prostředí (*Pražské zlomky*

Vepřek 2013

Mareš 1959

vznikly nejspíše v průběhu 11. století, nejčastěji se dva listy této památky považují za pozůstatky dvou rukopisů sepsaných v rozpětí cca třiceti let). Jazykovou charakteristiku české redakce církevní slovanštiny můžeme doplnit ještě na základě tzv. *Besěd sv. Řehoře Velikého*, které představují nejrozsáhlejší text českého původu zachovaný sice v ruskocírkevněslovanských opisech, avšak ruským opisovačům se v nich nepodařilo odstranit všechny české jazykové prvky.

Jazyk *Besěd sv. Řehoře Velikého* (tato památka vznikla v 11. století pravděpodobně jako produkt literární školy *Sázavského kláštera*) dosvědčuje ještě větší bohemizaci české církevní slovanštiny. Jedná se o následující jevy: na základě písařských korpustel je potvrzena tendence k jednojerovému pravopisu, pro 11. století je dosvědčena kontrakce, depalatalizace $\ddot{a} > a$ mezi neměkkými konsonanty, existence plně slabikotvorného r a l , změna okluzivního g ve frikativní γ (ovšem shodně s vývojem jihoruským); v rovině gramatické nacházíme typickou staročeskou koncovku $-my$ v první osobě plurálu ve slovesné flexi, absenci koncového $-tb$ ve třetí osobě singuláru a plurálu indikativu přítomnosti (případně $-stb$ u atematických sloves), tvoření futura za pomoci prefixu $po-$ a shodně s vývojem ruským (severoslovanským) koncovku $-a$ v nominativu singuláru maskulina a neutra participia přítomnosti aktiva sloves první a druhé třídy (oproti stsl. $-y$), absenci tvaru pomocného slovesa *byti* u třetí osoby singuláru a plurálu perfekta/préterita, rozšířené užívání supina a větší frekvenci bezpředložkového lokálu. Samostatnou pozornost si zaslouží bohemismy lexikální. Zde můžeme nalézt teritoriálně příznaková slova dvojího typu – jednak lexémy, které mají svoji oporu ve staré či současné češtině (zejména vymezují-li se izoglosami vůči ostatním slovanským jazykům), jednak lexémy, které sice nemusejí být z hlediska nářečního dělení slovanských jazyků příznakové, nicméně jejich užití je úzce spjato s památkami českého původu.

Do první skupiny patří např. slova *milovati* (ve významu „milovat“ × „smilovat se“) a jeho deriváty, *ašutb* („nadarmo“, srov. stč. *jěšut*), *kamenovati*, *blagosloviti* (oproti stsl. *blagosloviti*), *izvoljenikb* („vyvolený“), *spovědati* aj. Nutno ovšem podotknout, že vazby mezi lexikem staroslověnským a staročeským mohou být dány i vztahem opačným, tedy předpokladem přejetí stsl. slova do staré češtiny. Tyto lexikální paralely bývají shledávány nejvíce v sémantické rovině křesťanské terminologie, např. stč. *všemohúci*, *milosrdie*, *mučeník*, *spas*, podobně i výpůjčky *pop*, *sobota*, *kmotr*, *kříž* aj.

Druhou skupinu lexémů reprezentuje např. sloveso *izdrěšiti* (oproti obecně stsl. *razdrěšiti*) a jeho odvozeniny – substantiva *izdrěšenije* a *izdrěšitelъ* – doložené pouze z *Kyjevských listů* a z několika památek českého původu. Podle jednoho z výkladů má verbální substantivum *izdrěšenije* paralelu také ve staré češtině v *Písni Ostrovské (zressenie)*. Dále můžeme uvést abstraktum *inokostъ* („putování, pobyt v cizině“) známé z *Kyjevských listů* a z *Besěd sv. Řehoře Velikého* a z této druhé památky také deriváty *inokostъnikъ* („poutník“), *inokostъnъ* („putující v cizině, cizí“) a *inokostъstvo* („putování v cizině, vyhnanství“). Lexikální paralely dobře vysvítají i v případě překladových památek, kde jsou užívány za totožná slova latinských originálů, např. *snaga* – lat. *studium*, *tainъstvije* – lat. *mysterium* či *usъmotrěti* – lat. *considerare* (vše doloženo z *Besěd sv. Řehoře Velikého* a z tzv. *Druhé stsl. legendy o sv. Václavu*). Jiným zajímavým dokladem charakteristickým pro památky českého původu je překlad lat. nomina sacra *Iesus* propriem *sъpasъ*, přičemž tento jev spojuje *Besědy sv. Řehoře Velikého* s *Legendou o sv. Anastázii* a s *Modlitbou vyznání hříchů*.

Vepřek 2006

Mareš 1969

Čajka 2012: 176

2. SUBSTANTIVNÍ FLEXE

Skloňování substantiv jako celku doznalo od indoevropštiny k současné češtině řadu zásadních změn ve svém centrálním klasifikačním principu. Pro indoevropskou deklinaci byla charakteristická klasifikace podle kmenů; substantiva vykazovala trojčlennou strukturu tvořenou kořenem (případně kořenem se slovotvorným sufixem), kmenotvornou příponou a koncovkou, např. nominativy singuláru **orb-o-s* (psl. *rabъ*), *kost-i-s* (psl. *kostъ*), *sūn-u-s* (psl. *synъ*) apod. Podle podoby kmenotvorné přípony se řadily jednotlivé substantivní typy ke konkrétním kmenům, uvedené příklady tak patří postupně k o-kmenům, i-kmenům a u-kmenům. V následující tabulce uvádíme přehled substantivních kmenů víceméně spolehlivě rekonstruovaných pro praslovanskou větev indoevropštiny, a to i s klasifikací rodu:

	název	M	N	F
vokalicé	o-/jo-kmeny	+	+	
	a-/ja-kmeny	+		+
	i-kmeny	+		+
	u-kmeny	+		
konsonantické	n-kmeny	+	+	
	t-kmeny	+		
	nt-kmeny		+	
	s-kmeny		+	
	ʔv-kmeny ³			+
	r-kmeny			+

Tabulka č. 2

Pozn. k tabulce – M = maskulina, N = neutra, F = feminina.

3 V případě ʔv-kmenů se sice jedná původně o kmen samohláskový (< *ū-kmen), avšak ve vývoji praslovánštiny se tento substantivní typ chová jako kmen konsonantický.

U výše uvedených tří substantiv uvedme ještě rekonstruované tvary akuzativu singuláru – **orb-o-m, kost-i-m, sūn-u-m*. Povšimněme si, že tři různé typy podstatných jmen měly původně totožnou akuzativní koncovku, totéž můžeme vidět výše také u tvarů nominativu. Ačkoliv to neplatilo pro všechny typy podstatných jmen, je tedy možno ve výchozím systému substantiv spatřovat princip, že v zásadě stejné koncovky konkrétních pádů se připínají k různým kmenům. Jedná se o analogickou situaci, jakou nacházíme např. v současné češtině u sloves, kde se např. tvary druhé osoby singuláru indikativu přítomnosti jednotlivých slovesných typů neliší koncovkou, nýbrž příponou – *nes-e-š, kry-je-š, pros-í-š* apod.

Hláskové změny klasické praslovánštiny však zapříčinily, že tato trojčlenná struktura substantiv (s výjimkou konsonantických kmenů) byla porušena a posléze zcela zatemněna. Hlavní roli zde sehrál zejména tzv. zákon otevřených slabik, který způsoboval zanikání koncových konsonantů a případně vznik nosových samohlásek v určitých pozicích i na konci slova, např. výše zmíněný tvar **sūn-u-s* se vyvinul v *syn-b*, a-kmenové substantivum v akuzativu singuláru **gen-a-m* se změnilo v *žen-ǫ* atd. V případě, že se na styku samohláskové kmenotvorné přípony a koncovky vytvořil diftong, docházelo v rámci praslovanského zákona otevřených slabik k jeho monoftongizaci, např. tvar dativu singuláru a-kmenového substantiva **gen-a-i* se změnil v *žen-ě*. Výsledkem těchto praslovanských hláskových změn tak bylo přetvoření původních forem ve dvojčlenné struktury, přičemž až na výjimky (konsonantické kmeny a některé pády vokalických kmenů) nebylo možno ze synchronního pohledu jednoznačně segmentovat původní příponu a původní koncovku.

Substantiva tak postupně ztrácela svůj systémový klasifikační princip kmenový a jako centrální se začala uplatňovat jiná kategorie, totiž kategorie rodu, která byla nejprve pouze sekundární a u některých typů substantiv dokonce nerozlišená. Důsledné uplatnění této tendence by hypoteticky vedlo k vytvoření pouhých tří typů substantiv – maskulina, feminina a neutra, avšak jazykový vývoj k absolutnímu dovršení této tendence nevedl. V rámci mnohem různorodějšího substantivního systému nacházíme jednak substantivní typy, které jsou reliktem dřívějšího uspořádání, jednak se ukazuje, že se u podstatných jmen v důsledku praslovanských hláskových změn vyvinul i druhý důležitý klasifikační princip.

*

Dva z původních vokalických kmenů substantiv – o-kmeny a a-kmeny, které hrály důležitou roli v systému i tím, že se u nich lišila kategorie rodu, se v důsledku měkkostních praslovanských změn rozštěpily každý na dva typy, o-kmeny a jo-kmeny na straně jedné, a-kmeny a ja-kmeny na straně druhé. Ukázat to můžeme na příkladu dvou původně a-kmenových substantiv v dativu singuláru **gen-a-i* a *dhousj-a-i*. U druhého substantiva vlivem měkkostních změn v okolí praslovanského palatálního *j*⁴ vznikla forma *duš-i*, zatímco první forma se vyvinula v *žen-ě*. Vznikly tedy dvě různé koncovky z původně jedině totožné přípony a koncovky. Podrobněji se tomuto vývoji budeme věnovat u příslušných měkkých substantivních typů v dalších výkladech.

U jo-kmenů a ja-kmenů se v průběhu praslovanského vývoje vytvořily ještě zvláštní „změkčené“ podtypy – ijo-kmeny a ija-kmeny. V následném vývoji českém se za podpory hláskoslovných změn u nich objevila tendence k přechodu k adjektivnímu typu deklinace.

U substantiv mužského rodu dále také v důsledku hláskových změn vznikla gramaticky relevantní kategorie životnosti (blíže viz v kapitole 2.2.2 věnované vývoji o-kmenů). Celkově tedy můžeme konstatovat, že původní kmenový princip u substantiv vlivem hláskových změn zanikl a řídicími principy se staly kategorie rodu a také opozice měkkých a tvrdých typů substantiv. Promítnutí těchto tendencí do substantivního systému češtiny shrneme v následující kapitole.

4 Tento foném bývá v odborné literatuře graficky znázorňován také jako neslabičné *i* – tedy *ĭ*, případně též *y*. V naší práci volíme symbol *j*, a to i z důvodů sjednocení s běžně dostupnou základní literaturou (např. Večerka 2006, Lamprecht 1984).

2.1 Schéma novočeského systému substantiv z hlediska vývoje

	tvrdá	měkká	adjektivní	ostatní
maskulina	neživotné o-kmeny	neživotné jo-kmeny	ijjo-imeny	
	hrad	stroj	sudí	
	životné o-kmeny	životné jo-kme- ny		
	pán	muž		
	a-kmeny	ja-kmeny		
	předseda	soudce		
feminina	a-kmeny	ja-kmeny	ija-kmeny	i-kmeny/ja-kmeny
	žena	růže	paní	kost/píseň
neutra	o-kmeny	jo-kmeny		ijjo-kmeny nt-kmeny
	město	moře		stavení kuře

Tabulka č. 3

2.1.1. Z tabulky je patrné, že centrálními principy členění substantiv jsou a) příslušnost podstatného jména k rodu, b) měkkost či tvrdost deklinace. U mužských podstatných jmen je navíc gramaticky relevantní kategorie životnosti. Za systémový vývoj můžeme považovat též přechod ijo- a ija-kmenů k adjektivní deklinaci.

2.1.2. Systém substantiv v češtině tedy směřuje k důslednému uplatnění dvou výše zmíněných principů. Tato tendence však není zcela naplněna a substantivní typy stojící mimo tučně zvýrazněné pozice představují reliktní stav, který se udržel díky produktivnosti daných typů. Zároveň se jedná o periferní části systému, což se projevuje různým kolísáním a tvarovou variabilitou.

2.1.2.1 Také ijo-kmenová neutra typu „stavení“ vykazují tendenci k přechodu k adjektivní deklinaci, jak dosvědčují tvary mluveného jazyka (*stavení – staveního, stavenímu...*), tento proces byl však ve spisovné češtině kodifikačně zastaven. Jádrem produktivity tohoto typu představují verbální substantiva

Večerka 2006: 236 (*dělat – dělán – dělání, vidět – viděn – vidění*), ve staroslovenštině se jednalo dokonce o nejfrekventovanější typ derivace substantiv.

2.1.2.2 Konsonantické nt-kmeny se v češtině udržely díky produktivnímu a sémanticky přesně vymezenému tvoření jmen mládat.

Vajdlová 2010 **2.1.2.3** Zvláštní pozornost si zaslouhují i-kmeny, které se zachovaly díky své produktivitě zejména při tvoření abstraktních (deadjektivních) substantiv sufixem *-ost*. Část původních i-kmenů získala v některých pádech ja-kmenové koncovky a vytvořila samostatný deklinační typ „píseň“, k němuž v standardních útvarech češtiny inklinuje i typ „kost“ (viz zejména plurálové tvary dativu *kostím*, lokálu *kostích*).

2.1.2.4 A-kmenová a ja-kmenová maskulina (typy *předseda* a *soudce*) ponecháváme v centrálním postavení, ačkoliv vykazují příznakovost. Tato substantiva přijala některé koncovky ryze mužské deklinace, i když se původně skloňovala stejně jako typy *žena* a *růže*, a přiřazení jmen do tohoto typu deklinace je někdy významným zdrojem expresivity lexikálních jednotek (např. *paňáca*, *mizera* apod.). Na druhou stranu však přesto zachovávají nejdůležitější princip substantivního systému a ustálila se ve vyhraněný typ substantiv označujících osoby.

Šimandl 2010 **2.1.3.** V tabulce nejsou zahrnuty již neproduktivní konsonantické kmeny, ačkoliv i ony představují „pnutí“ v substantivním systému. Jedná se např. o n-kmeny mužského rodu (původně *kamy*, genitiv *kamene*), které jsou zařazeny na pomezí měkkého a tvrdého typu neživotných maskulin a v celém spektru českého jazyka vykazují variabilitu – např. genitiv *kamene/kamenu*, dativ *kameni/kamenu* atd.

2.2 Mužské o-kmeny

Pád	stsl.	var.	raněpsl.	stč.	var.	českokosl.
singulár						
N	рѦБ-ъ		orb-u-š ⁵	chlap-Ø		
G	рѦБ-а		orb-ō-Ø	chlap-a		
D	рѦБ-овѸ	-оѦи	orb-o-u	chlap-u	-ovi	
A	рѦБ-ъ	-а	orb-u-m	chlap-Ø	-a	
V	рѦБ-е		orb-e-Ø	chlap-e		
L	рѦБ-ѣ		orb-o-i	chlap-ě	-o	
I	рѦБ-омь	-ъмь	orb-o-mi	chlap-em		-ъмь
plurál						
N	рѦБ-и		orb-o-i	chlap-i		
G	рѦБ-ъ		orb-u-m	chlap-Ø	-óv	
D	рѦБ-омъ		orb-o-muš	chlap-óm		
A	рѦБ-ъи		orb-u-ns	chlap-y		
L	рѦБ-ѣхъ		orb-o-išu	chlap-iech	-ech	
I	рѦБ-ъи		-	chlap-y		
duál						
N, A, V ⁶	рѦБ-а		orb-ō-Ø	chlap-a		
G, L	рѦБ-овѸ		orb-o-u	chlap-ú		
D, I	рѦБ-ома		orb-o-ma	chlap-oma		

Tabulka č. 4

- Grafémem š zde i dále v textu značíme střídnicí za s při pozdně nářečně indoevropské změně po *i, u, r, k*.
- U jmenné, zájmené i adjektivní deklinace uvádíme v duálu z důvodu pádového synkretismu vždy pouze tři pádové formy (nominativ + akuzativ + vokativ, genitiv + lokál a dativ + instrumentál).

Lamprecht 1987: 84

2.2.1 Povšimněme si však některých variant kmenového vokálu. V nominativu a akuzativu singuláru a v genitivu a akuzativu plurálu je změna kmenotvorného *-o-* v *-u-* v příslušných pádových tvarech jazykovědci vysvětlována různě, jen stěží lze očekávat přímý vývoj *o > u* – tedy např. *orb-o-š > rab-u* (jako jedna z pravděpodobných hypotéz se zvažuje přejetí příslušných tvarů od u-kmenů). Podoba kmenotvorné přípony ve vokativu singuláru (*-e-*) bývá nejčastěji vysvětlována ablautovým střídáním. U plurálové dativní koncovky je třeba zvláště upozornit na přítomnost hlásky *-m-*, která je zde, ale i v dalších deklinačních typech baltoslovansko-germánskou inovací oproti rekonstruovanému ie. *-bh-*.

2.2.2 Ve staroslověnštině i ve staré češtině patří tento kmen k nejproduktivnějším substantivním typům. Již ve staroslověnštině je možno sledovat počátky vzniku kategorie životnosti, která byla vyvolána hláskovými změnami. Jak můžeme vidět z rekonstrukcí raně praslovanského nominativu a akuzativu singuláru, tyto dvě pádové formy byly původně odlišeny různou koncovkou (*-š* v nominativu versus *-m* v akuzativu). Poté, co proběhl tzv. zákon otevřených slabik, jenž mimo jiné vedl k zániku koncových konsonantů, obě pádové formy se staly homonymními s koncovkou *-u*. U substantiv označujících živé bytosti se schopností aktivně se účastnit děje pak docházelo k syntaktické a také komunikační nejasnosti při interpretaci původce (agens) a příjemce děje (patiens), při rozlišení podmětu a předmětu věty. Proto se postupně začíná uplatňovat tzv. genitiv-akuzativ, který spočívá v přejímání genitivních tvarů do akuzativu (tento jev se také uplatňuje v zájmené flexi – viz 3.1.3.1). Již ve staroslověnštině, a to i v nejstarších (kanonických) památkách, dochází k další diferenciaci životných a neživotných maskulin využitím původně u-kmenových koncovek (srov. variantní *-ovi* v dativu singuláru). Ve vývoji staré češtiny se rovněž vytvořil v plurálu tzv. akuzativ-nominativ, což znamená, že se u neživotných substantiv začal užívat akuzativ na místě nominativu, např. *jazyky* místo *jazyci*.

2.2.2.1 U-kmenová substantiva s o-kmenovými začala splývat již v předhistorické době. Dokladem toho může být i variantní koncovka v instrumentálu singuláru o-kmenů *-omb*, která je jako nářečně praslovanský diferenciací jev charakteristická pro severoslovanské jazyky (západo- a východoslovanské). Tato koncovka je bez výjimky doložena v jazyce *Kyjevských listů*, tedy nejstarší slovanské památce, v níž je prezentována podoba velkomoravské staroslověns-

Vepřek 2013

tiny. Oproti jihoslovanskému a původně o-kmenovému *-omь* je doložena taktéž z církevněslovanských památek českého původu (*Pražské zlomky*) a od nejranějších dob také z památek původu ruského.

2.2.3 Ve vývoji češtiny se prolínání o-kmenové a u-kmenové deklinace projevilo v ještě větší míře. Tak původní u-kmenová koncovka genitivu plurálu *-ovъ > -óv > -úv > -ú* v o-kmenovém skloňování zcela zevšeobecněla (pronikla většinově i k měkkým jo-kmenům), podobně se výrazně uplatnila také u-kmenová koncovka v lokálu plurálu. Zde původní o-kmenová koncovka *-iech > -ích* zůstala zachována pouze u substantiv s kořenem zakončeným na veláru (pro morfologický systém nežádoucí alternace – druhá palatalizace velár – však je v běžně mluveném jazyce odstraněna převzetím a-kmenové koncovky *-ách*), u ostatních substantiv se uplatňuje u-kmenová koncovka *-ech*.

2.3 Mužské jo-kmeny

Pád	stsl.	var.	raněpsl.	stč.	var.	českosl.
singulár						
N	МЖЖ-ь		mangj-u-š	muž-Ø		
G	МЖЖ-а		mangj-ō-Ø	muž-ě		
D	МЖЖ-оу	-ови	mangj-o-u	muž-u	-ovi, -ěvi	
A	МЖЖ-ь	-а	mangj-u-m	muž-Ø	-ě	
V	МЖЖ-оу		mangj-ou-Ø	muž-u		
L	МЖЖ-и		mangj-o-i	muž-i		
I	МЖЖ-емь	-ьмь	mangj-o-mi	muž-em		
plurál						
N	МЖЖ-и		mangj-o-i	muž-i		
G	МЖЖ-ь		mangj-u-m	muž-Ø	-óv, -í	
D	МЖЖ-емъ		mangj-o-muš	muž-óm	-iem	

Pád	stsl.	var.	raněpsl.	stč.	var.	českokosl.
A	МЖЖ-А	-ѣ	mangj-u-ns	muž-ě		-ѣ
L	МЖЖ-ИХЪ		mangj-o-išu	muž-ích		
I	МЖЖ-И		-	muž-i		
duál						
N, A, V	МЖЖ-А		mangj-ō-Ø	muž-ě		
G, L	МЖЖ-ОУ		mangj-o-u	muž-ú		
D, I	МЖЖ-ЕМА		mangj-o-ma	muž-oma		

Tabulka č. 5

2.3.1. Jo-kmeny se vyvinuly ve speciální deklinační typ v důsledku praslovanských hláskových změn, a to nejen zákona otevřených slabik, který zapříčinil přerod kmenového typu v rodový, ale zejména praslovanských změn palatalizačních. Hlavní roli zde sehrály zejména přehlásky samohlásek po měkkých souhláskách (*o* > *e*, *u* > *i*), které proběhly před monoftongizací diftongů. Srozumitelně to můžeme sledovat např. v lokálu singuláru, kde se působením palatalizační tendence přehlasovalo původní *o* v *e* a diftong *ei* se posléze monoftongizoval v *i* (na rozdíl od tvrdých *o*-kmenů, kde bez přehlásky diftong *oi* dává *ě*). Podobně lze vysvětlit i tvary stsl. nominativu a akuzativu plurálu a genitivu plurálu, kde se po odpadnutí koncové souhlásky krátké *u* (> *ə*) přehlasovalo v krátké *i* (> *ь*).

2.3.1.1 Odchylný tvar představuje vokativ singuláru. Zde vznik koncovky *-u* nevysvětlíme hláskovými změnami, ale analogickým převzetím koncovky od starých *ju*-kmenů, které se ovšem ve slovanštině jako samostatný deklinační typ nedochovaly.

2.3.2 Ve srovnání staroslověnské a staročeské podoby této deklinace je třeba zvlášť zmínit tvary instrumentálu singuláru a akuzativu plurálu. Zde se totiž projevuje již praslovanská teritoriální diferenciacie mezi severoslovanskými (západními a východními) a jihoslovanskými jazyky. V instrumentálu singuláru nacházíme ve staré češtině koncovku *-em*, jež navazuje na

severoslovanské *-ьmb* (*-em* vzniklo pravidelnou vokalizací silného jeru), analogické u-kmenovému *-ьmb* (v češtině taktéž *> -em*) proniknuvšímu též v severoslovanských jazycích k o-kmenům. Akuzativ plurálu potom reflektuje tzv. třetí jať, které se objevuje u měkkých deklinačních typů (srov. také ja-kmeny) v jazycích západo- a východoslovanských oproti jihoslovanskému *-ę*.

2.3.3 Pračeský a staročeský vývoj vedl ještě k většímu rozlišení jo-kmenů a o-kmenů od původně jednotné deklinace. Způsobila to zejména přehláska *'a > ě* (srov. např. genitiv singuláru *muža > mužě*) a v historicky doloženém vývoji staročeském také *'u > i* (dativ singuláru *mužu > muži*).

2.3.3.1 Na druhou stranu u některých koncovek pozorujeme naopak vyrovnání s o-kmeny. Týká se to genitivu a dativu plurálu a dativu/instrumentálu duálu. V genitivu plurálu se prosadila koncovka *-óv* (*>* novočeské *-ů*), i když ve staré češtině je občas doložena i koncovka přejatá od i-kmenů (*-í < -ьjb*), která se do současného jazyka dochovala např. u substantiva *kůň* (genitiv plurálu *koní*, avšak v nespisovné češtině „náležitě“ analogické *koňů*). V dativu plurálu nenacházíme očekávanou koncovku *-ém*, nýbrž taktéž tvrdou koncovku *-óm* (*>* *-ům*), opět s drobnými výjimkami, např. tvar *koním* (*koňiem < koňém*). I zde tendence k morfologické pravidelnosti vede k užívání tvaru *koňům*. V dativu/instrumentálu duálu se ve staré češtině prosadila o-kmenová koncovka *-oma*.

2.4 Mužské u-kmeny

Pád	stsl.	var.	raněpsl.	stč.	var.	českokosl.
singulár						
N	сѢИН-Ѣ		sŭn-u-š	syn-Ø		
G	сѢИН-ОУ		sŭn-ou-š	syn-u		
D	сѢИН-ОБИ		sŭn-ou-ei	syn-ovi		
A	сѢИН-Ѣ	-а	sŭn -u-m	syn-Ø	-a	
V	сѢИН-ОУ		sŭn-ou-Ø	syn-u		
L	сѢИН-ОУ		sŭn-ou-Ø	syn-u		
I	сѢИН-ѢМБ		sŭn-u-mi	syn-em		

Pád	stsl.	var.	raněpsl.	stč.	var.	českocsl.
plurál						
N	СЪІН-ОЕЕ		sūn-ou-es	syn-ové		
G	СЪІН-ОЕЪ		sūn-ou-om	syn-óv		
D	СЪІН-ЪМЪ		(sūn-u-muš)	*syn-em		
A	СЪІН-ЪІ		sūn-u-ns	syn-y		
L	СЪІН-ЪХЪ		(sūn-u-šu)	syn-ech		
I	СЪІН-ЪМН		(sūn-u-miš)	*syn-mi		
duál						
N, A, V	СЪІН-ЪІ		sūn-ū-Ø	syn-y		
G, L	СЪІН-ОЕΟΥ		(sūn-ou-ouš)	*syn-ovu		
D, I	СЪІН-ЪМА		(sūn-u-ma)	*syn-ma		

Tabulka č. 6

2.4.1. U-kmenová substantiva představují poměrně archaický typ indoevropských podstatných jmen, ačkoliv ne všechny raně praslovanské tvary navazují na své indoevropské východisko (v závorce jsou vyznačeny tvary vycházející až z baltoslovanského stavu). Vznik staroslověnských tvarů vysvětlíme pravidelným hláskovým vývojem, a to působením zákona otevřených slabik, jež se projevuje zanikáním konsonantů na konci slov – *sūn-u-š* > *syn-ɔ*, *sūn-u-m* > *syn-ɔ* a monoftongizací diftongů – *sūn-ou-š* > *syn-u*.

2.4.1.1 Již ve staroslověnině můžeme pozorovat postupné splývání u-kmenů s mužskými o-kmeny. Tato tendence se projevuje vzájemným přejímáním koncovek; prakticky žádné u-kmenové substantivum nemá ve staroslověnině doloženo kompletní u-kmenové paradigma. U-kmenové koncovky přecházejí k o-kmenům a začínají se uplatňovat např. při formálních odlišení životných a neživotných maskulin.

2.4.1.2 Obecně v severoslovanském prostředí předpokládáme delší zachování u-kmenů jako samostatného deklinačního typu. Poměrně archaický stav u-kmenové deklinace zachovávají také církevněslovanské památky českého původu.

2.4.1.3 S touto skutečností souvisí také fakt, že v severoslovanských jazycích byly u-kmenové koncovky již v prehistorické době přejaty k o-kmenům v instrumentálu singuláru (*-vmb* versus jihoslovanské o-kmenové *-omb*).

2.4.2 Ve staré češtině je u-kmenová deklinace doložena už jen velmi sporadicky a u vybraných frekventovaných substantiv. Některé pádové tvary nejsou doloženy vůbec, srov. stč. plurálové a duálové paradigma zahrnující pouze rekonstruované tvary s hvězdičkou.

2.4.2.1 Prolínání u-kmenů a o-kmenů je v češtině rozvinuto ještě v daleko větší míře. U-kmenové koncovky jsou využity v některých pádech k odlišení životných a neživotných maskulin tvrdého (*pán-a × hrad-u*), ale i měkkého deklinačního typu (např. *pán-ovi, muž-ovi × hradu, stroji*). Vedle toho se prosazují i v jiných pádech, a to zejména v případech, kdy nezpůsobují palatalizační obměny koncového kořeného konsonantu – např. ve vokativu singuláru *žáče × žáku* či v lokálu singuláru *o božě × o bohu, o klášteře × o klášteřu, na hradě [hrade] × o hradu*, avšak i bez této podmínky, např. v genitivu singuláru *hradu × lesa*.

2.5 O-kmeny středního rodu

Pád	stsl.	var.	raněpsl.	stč.	var.	českocsl.
singulár						
N	лѣт-о		lēt-o-∅	lét-o		
G	лѣт-а		lēt-ō-∅	lét-a		
D	лѣт-оу		lēt-o-u	lét-u		
A	лѣт-о		lēt-o-∅	lét-o		
V	лѣт-о		lēt-o-∅	lét-o		
L	лѣт-ѣ		lēt-o-i	lét-ě	-u	
I	лѣт-омь		lēt-o-mi	lét-em		
plurál						
N	лѣт-а		lēt-ā-∅	lét-a		
G	лѣт-ъ		lēt-u-m	let-∅		
D	лѣт-омъ		lēt-o-muš	lét-óm		

Pád	stsl.	var.	raněpsl.	stč.	var.	českosl.
A	лѣт-а		lēt-ā-Ø	lēt-a		
L	лѣт-ѣхъ		lēt-o-išu	lēt-iech	-ech	
I	лѣт-ѣи		-	lēt-y		
duál						
N, A, V	лѣт-ѣ		lēt-o-i	lēt-ě		
G, L	лѣт-ѣу		lēt-o-u	lēt-ú		
D, I	лѣт-ѣма		lēt-o-ma	lēt-oma		

Tabulka č. 7

2.5.1 Také o-kmeny středního rodu představují poměrně produktivní druh substantiv. Navazují přímo na indoevropský deklinační typ a zřejmě již v prehistorické době došlo k jejich diferenciaci od mužských o-kmenů (srov. nominativ, vokativ a akuzativ singuláru, plurálu i duálu). Bez zajímavosti není na první pohled nápadná podobnost nominativního (a také akuzativního a vokativního) tvaru množného čísla se singulárovou nominativní a-kmenovou koncovkou substantiv ženského rodu. Tato koncovka *-ā* se u neuter považuje původně za sufix kolektiva, přičemž existují hypotézy, že se neutra tohoto typu vyvinula z pomnožných feminin.

Bičovský 2012: 28

2.5.2 Staroslověnské tvary jsou dobře odvoditelné od raně praslovanských. Působily zde zejména monoftongizace diftongů (*lēt-o-i* > *lēt-ě*) a také vývoj kvantity samohlásek. Nejistou rekonstrukci shledáváme pouze v instrumentálu plurálu.

2.5.3 Srovnáním staroslověnských a staročeských tvarů zjistíme, že u středních o-kmenů neproběhl nijak bouřlivý vývoj. Působil zde prakticky pouze vývoj jerů – konkrétně jejich zánik v koncových pozicích.

2.5.3.1 Mimoto zde nacházíme odlišný tvar instrumentálu singuláru (koncovky *-omb* oproti *-em*). V tomto případě počítáme s analogií podle mužských o-kmenů, kde koncovka *-omb* (v češtině > *-em*) je převzata v severoslovanských jazycích od u-kmenů zřejmě již v pozdní praslovánštině.

2.5.3.2 Podobnou analogii spatřujeme také v lokálu plurálu. Zde totiž náležitá koncovka *-iech* způsobovala palatalizační změny tvrdého koncového kořeného konsonantu. Většinou tedy byla stejně jako u o-kmenových maskulin nahrazena původně u-kmenovým zakončením *-ech*. Výjimku představují neutra této deklinace zakončená v kořeni na veláru; zde zůstala koncovka *-iech* (> *-ich*). Pro morfologický systém nežádoucí alternace (druhá palatalizace velár) však je v běžně mluveném jazyce odstraněna převzetím a-kmenové koncovky *-ách* (stejně jako u mužských o-kmenů). V nespisovné češtině koncovka *-ách* proniká i k ostatním o-kmenům středního rodu.

2.5.3.3 Nejen v tomto posledně zmíněném jevu lze pozorovat tendenci ke sblížení plurálové deklinace středních o-kmenů s ženskými a-kmeny. Zřejmě za podpory nominativu, akuzativu a vokativu plurálu (zakončených na *-a*) pronikají a-kmenové koncovky ke všem substantivům středních o-kmenů i v dativu plurálu (*měst-ám*). Naopak mimo rámec této bližší unifikační tendence budeme klást užívání koncovky *-ama* v instrumentálu plurálu (typ *městama*), která je typická pro řadu nespisovných strukturních útvarů včetně obecné češtiny a představuje celkovou tendenci v českém skloňování, jež se týká prakticky všech deklinačních typů.

Bláha 2015: 130

2.6 Jo-kmeny středního rodu

Pád	stsl.	var.	raněpsl.	stč.	var.	českosl.
singulár						
N	мор-ѣ		morj-o-Ø	moř-e		
G	мор-ѣ		morj-ō-Ø	moř-ě		
D	мор-ю		morj-o-u	moř-u		
A	мор-ѣ		morj-o-Ø	moř-e		
V	мор-ѣ		morj-o-Ø	moř-e		
L	мор-и		morj-o-i	moř-i		
I	мор-ѣмь		morj-o-mi	moř-em		

Pád	stsl.	var.	raněpsl.	stč.	var.	českokosl.
plurál						
N	мор-ѧ		morj-ā-∅	moř-ě		
G	мор-ь		morj-u-m	moř-í		
D	мор-ѣмъ		morj-o-muš	moř-óm		
A	мор-ѧ		morj-ā-∅	moř-ě		
L	мор-ихъ		morj-o-išu	moř-ích		
I	мор-и		?	moř-i		
duál						
N, A, V	мор-и		morj-o-i	moř-i		
G, L	мор-ю		morj-o-u	moř-ú		
D, I	мор-ѣма		morj-o-ma	moř-oma		

Tabulka č. 8

2.6.1 Vznik tohoto deklinačního typu v praslovanštině byl způsoben především přehláskami samohlásek; jo-kmeny se v důsledku praslovanských hláskových změn odštěpily od o-kmenů. Např. vývoj **morj-o* > *moř-e* (cyrilice ne-disponovala zvláštním grafémem pro *ř*, proto v tabulce uvádíme obvyklý zápis za pomoci *r* a prejotovaných vokálů) vedl ke vzniku odlišné nominativní koncovky. Přehlásky vokálů předcházely monoftongizaci diftongů, např. lokál singuláru *morj-o-i* se nejprve mění v *morj-e-i* a posléze v *moř-i*.

2.6.2 Staročeské tvary většinou vysvětlíme pravidelným hláskovým vývojem. Důležitou roli zde sehrály zejména pračeské palatalizační změny – viz pračeskou přehlásku *'a* > *ě* v genitivu singuláru a v nominativu a akuzativu plurálu *moř-a* > *moř-ě*. Měkkostním změnám podléhal taktéž koncový kořený konsonant, u substantiva *moře* se jedná o změnu palatálního *ř* > *ř*.

2.6.2.1 V další etapě vstoupila do vývoje podoby této deklinace také staročeská přehláska *'u* > *i*, a to v dativu singuláru *moř-u* > *moř-i*. Tato hlásková změna (zejména v koncovkách) však nezasáhla celé české jazykové území.

2.6.2.2 Staročeský tvar genitivu plurálu *moř-í* nevznikl pravidelným hláskovým vývojem, nýbrž zřejmě analogií podle jiných měkkých deklinačních typů (zejména dle typu *znamení*).

Lamprecht 1987:
131, 144

2.7.1 Ve staroslověnštině nepředstavují substantiva tohoto typu zvláštní druh skloňování. Všechny koncovky totiž dobře souhlasí s koncovkami jo-kmenů středního rodu a vymezují se pouze segmentem *-ij-/-bj-*, který koncovkám předchází.

2.7.1.1 Kolísání podob *-ij-/-bj-* je dáno specifickým vývojem tzv. jeru v poloze napjaté (v sousedství hlásky *j*), který se podle většiny názorů realizoval odlišně od pravidelného vývoje jerů.

2.7.2 Staročeská podoba deklinace ve srovnání se staroslověnskou je ovlivněna ve většině případů pravidelnými hláskovými změnami, zejména kontrakcí (slabičným stahováním), např. *znamenbje* > *znamenie*. V některých případech je to kontrakce spolu s pračeskou přehláskou, např. genitiv singuláru *znamenbja* > **znameňá* > *znamenie*.

2.7.2.1 Také koncovka genitivu plurálu je výsledkem pravidelného hláskového vývoje. Na rozdíl od o-kmenů (a původně i od jo-kmenů) zde nevzniká nulová koncovka, ale splynutím a kontrakcí koncové části slovo tvorného sufixu a koncovky (*-bjb-/-ijb-*) náležitá koncovka *-í*.

2.7.2.2 V instrumentálu singuláru nacházíme ve staré češtině koncovku *-ím*, která vznikla z *-bjbmb* (opět upozorňujeme na tzv. jer v pozici napjaté, který se vyvíjí odlišně). Tuto koncovku můžeme považovat za severoslovanskou, paralelní k u-kmenovému *-ymb* proniknuvšímu k o-kmenům. Je doložena hojně také z církevněslovanských památek českého původu, což svědčí o její existenci již v 10. a především v 11. století.

Mareš 1963

2.7.2.3 Tento typ deklinace vykazuje výraznou tendenci k přechodu k adjektivnímu (složenému) skloňování (srov. výše kap. 2.1). Již ve staré češtině (a zřejmě částečně i v pračeštině, jak dokládá např. podoba koncovky z církevněslovanských památek českého původu v instrumentálu plurálu *-imi*) se tato tendence projevuje v dativu/instrumentálu plurálu a v dativu/instrumentálu duálu, neboť zde nenacházíme očekávané tvary **znameniem*, **znamení* a **znameníema*. V nejrůznějších útvarech češtiny se potom adjektivní tvary objevují i v dalších pádech, srov. např. genitiv singuláru *znameních* atd.

2.8 A-kmeny ženského rodu

Pád	stsl.	raněpsl.	stč.
singulár			
N	ЖЕН-А	gen-ā-Ø	žen-a
G	ЖЕН-ЪІ	gen-a-ns	žen-y
D	ЖЕН-Ѣ	gen-a-i	žen-ě
A	ЖЕН-Ж	gen-ā-m	žen-u
V	ЖЕН-О	gen-a-Ø	žen-o
L	ЖЕН-Ѣ	gen-ā-i	žen-ě
I	ЖЕН-ОЖ	gen-ā-Ø	žen-ú
plurál			
N	ЖЕН-ЪІ	gen-ā-s	žen-y
G	ЖЕН-Ъ	gen-a-m	žén-Ø
D	ЖЕН-АМЪ	gen-a-muš	žen-ám
A	ЖЕН-ЪІ	gen-a-ns	žen-y
L	ЖЕН-АХЪ	gen-ā-su	žen-ách
I	ЖЕН-АМН	gen-ā-mis	žen-ami
duál			
N, A, V	ЖЕН-Ѣ	gen-ā-i	žen-ě
G, L	ЖЕН-ΟΥ	gen-a-uš	žen-ú
D, I	ЖЕН-АМА	gen-ā-ma	žen-ama

Tabulka č. 10

2.8.1 Vývoj deklinace a-kmenových substantiv byl poznamenán hláskovými změnami klasické praslovanštiny. Jako u většiny ostatních substantivních typů i zde zejména tzv. zákon otevřených slabik způsobil téměř u všech pádových tvarů zastření původní kmenotvorné přípony. Např. dativ singuláru *gen-a-i* > *ženě*, lokál singuláru *gen-ā-i* > *žen-ě*, akuzativ singuláru *gen-a-m* >

- Lamprecht 1987: 90 *žen-ŏ* apod. Pravidelným hláskovým vývojem vzniklo taktéž koncové *-y* v genitivu singuláru (zde se výskyt hlásky *-n-* v původní koncovce vysvětluje vlivem konsonantických kmenů). Koncové *-y* v nominativu plurálu je nejspíše přejato analogií z akuzativu, protože indoevropský tvar *gen-ā-s* by vedl ke vzniku formy *žen-a* a objevila by se tak nežádoucí homonymie se singulárem. Ani tvar instrumentálu singuláru nenavazuje na pozdně indoevropské východisko,
- Lamprecht 1987: 90 vznikl totiž analogií podle zájmenné deklinace (srov. stsl. *tojŏ*).

2.8.2 Tento skloňovací typ nedoznal od pozdní praslovanštiny do staré češtiny zásadních změn. Hláskový vývoj pračeštiny se podepsal na jednotlivých tvarech zejména denazalizací nosovek (*ženŏ > ženu*) spolu s kontrakcí (*ženojŏ > ženu*), zánikem slabých jerů (*ženъ > žen*) spolu s prodloužením samohlásky v předcházející slabice (*ženamъ > ženám*, *ženachъ > ženách*).

2.8.3 Také do současné češtiny se toto paradigma zachovalo jen v minimálně obměněné podobě. Když nepočítáme zánik duálového skloňování, odlišuje se prakticky pouze tvar instrumentálu singuláru. Zde byla provedena hlásková změna *ú > ou*, a to ve spisovném jazyce, v českých dialektech a v dialektech středomoravských, kde se diftong *ou* posléze monoftongizoval v *ó*.

2.8.4 K tomuto substantivnímu typu patřila původně i maskulina, která se ve všech pádech skloňovala bez rozdílu jako feminina. Tento stav je velmi dobře doložen ve staroslověštině, ale ještě i ve staré češtině.

2.8.4.1 U substantiv označujících skutečnosti bez jednoznačně identifikovatelného přirozeného rodu jsou ve staroslověštině i ve staré češtině doložena obourodá a-kmenová substantiva, např. staroslověšské *МАМОНА* „mamon“, *СЛОУГА* „sluha“, staročeské *hospoda*, *dievka*. Pracovní termín „obourodá“ substantiva však není zcela přesný – před definitivním uplatněním rodového principu bychom o nich měli hovořit spíše jako o rodově irelevantních.

2.8.4.2 Až teprve vlivem pronikajícího řídicího principu rodového se u původně a-kmenových maskulin začaly objevovat nepůvodní koncovky přejaté od o-/u-kmenů (srov. dnešní tvar *starostovi* oproti staročeskému *starostě*). Sílu této tendence velmi dobře ukazuje stav v některých nářečích a interdialektech, kde „maskulinizace“ mužských a-kmenů postoupila ještě dále – srov. např. tvary genitivu *starostu* a instrumentálu *starostem*. K vývoji koncovek mužských a-kmenů viz také následující tabulku č. 11:

Pád	Výchozí stav	„Mužské“ koncovky ve spisovném jazyce	„Mužské“ koncovky v nářečích a v mluveném jazyce
singulár			
1.	starost-a	--	--
2.	starost-y	--	starost-u
3.	starost-ě	starost-ovi	--
4.	starost-u	--	--
5.	starost-o	--	--
6.	starost-ě	starost-ovi	--
7.	starost-ú	--	starost-em
plurál			
1.	starost-y	starost-ové	starost-i
2.	starost-Ø	starost-ů	--
3.	starost-ám	starost-ům	--
4.	starost-y	starost-y*	--
5.	starost-y	starost-ové	starost-i
6.	starost-ách	starost-ech	--
7.	starost-ami	starost-y	--**

Tabulka č. 11

Pozn. k tabulce:

* u tvaru akuzativu plurálu se spíše než o pokračování původní koncovky jedná taktéž o koncovku dle mužské tvrdé deklinace (srov. *pán-y*);

** v instrumentálu plurálu registrujeme též tvar *starostama*, nicméně ten je v souladu s obecnými tendencemi unifikace pádových koncovek instrumentálu plurálu v češtině a nevyplývá tak z vlivu rodového principu u sledovaného typu substantiv.

2.9 Ja-kmenová substantiva

Pád	stsl.	var.	raněpsl.	stč.	var.	českosl.
singulár						
N	доуш-а		doušj-ā-Ø	duš-ě		
G	доуш-а	-ѣ	doušj-a-ns	duš-ě		-ě
D	доуш-и		doušj-a-i	duš-i		
A	доуш-ѡ		doušj-ā-m	duš-u		
V	доуш-е		doušj-a-Ø	duš-e		
L	доуш-и		doušj-ā-i	duš-i		
I	доуш-еѣ		doušj-ā-Ø	duš-ú		
plurál						
N	доуш-а	-ѣ	doušj-ā-s	duš-ě		-ě
G	доуш-ѡ		doušj-a-m	dúš-Ø	-í	
D	доуш-амѣ		doušj-ā-muš	duš-iem		
A	доуш-а	-ѣ	doušj-ā-ns	duš-ě		-ě
L	доуш-аѣѣ		doušj-ā-su	duš-iech		
I	доуш-амѣ		doušj-ā-miš	duš-ěmi		
duál						
N, A, V	доуш-и		doušj-ā-i	duš-i		
G, L	доуш-оу		doušj-ā-uš	duš-ú		
D, I	доуш-амѣ		doušj-ā-ma	duš-ěma		

Tabulka č. 12

2.9.1 Tento deklinační typ vznikl v praslovanštině oddělením od a-kmenů. Nejdůležitějším činitelem zde byly praslovanské přehlásky samohlásek, což se projevuje např. v dativu singuláru – diftong *ai* se monoftongizuje až po provedení přehlásky *a > e*, a to v *i*.

2.9.1.1 Tvar instrumentálu singuláru nevznikl pravidelným hláskovým vývojem, nýbrž analogií podle zájmené deklinace obdobně jako u a-kmenů (srov. stsl. *našejo*).

2.9.1.2 Tvar nominativu plurálu je obdobně jako u „tvrdých“ a-kmenů převzat analogií z akuzativu, pravidelný vývoj by totiž vedl k vytvoření homonymie se singulárem (*dhoušjās* > *duša*).

2.9.2 Po provedení pračeských a staročeských palatalizačních hláskových změn se rozdíl mezi a-kmeny a ja-kmeny ještě více prohlubuje, např. nominativ singuláru *duša* > *dušě* či instrumentál plurálu *dušami* > *dušěmi*. Tento vývoj však neproběhl na celém území českého jazyka, zejména v moravských a slezských nářečích nacházíme tvary bez této přehlásky.

2.9.2.1 Totéž platí o výsledcích staročeské přehlásky 'u > i – srov. akuzativ singuláru *dušu* > novočes. *duši*, instrumentál singuláru *dušú* > *duší*. Také zde nacházíme nepřehlasované tvary v moravských a slezských nářečích, a to včetně pravidelného dalšího vývoje, např. v instrumentálu singuláru *dušú* > *dušou*, han. *dušó*.

2.9.2.2 V instrumentálu singuláru při přechodu od praslovanštiny ke staré češtině proběhla také slabičná kontrakce, skupina *ejɔ* se stáhla v 'ú.

2.9.2.3 Již ve staroslověnských a také v českokírkevněslovanských památkách nacházíme variantní tvary v genitivu singuláru a v nominativu a akuzativu plurálu. Koncovka *-ě* (tzv. „třetí jat“) je charakteristická pro západní a východní slovanské jazyky oproti jihoslovanskému *-ę*.

2.9.2.4 V genitivu plurálu se v češtině prosazuje koncovka *-í*, převzatá zřejmě od i-kmenů. Příčinou může být na jedné straně blízkost ja-kmenové a i-kmenové deklinace, která vedla mimo jiné k vytvoření samostatného deklinacího typu vzoru „píseň“ (srov. blíže v kapitole 2.10 věnované i-kmenům), na straně druhé tvar vzniknuvší hláskovým vývojem (*dúš-Ø*) představoval jistou disproporcii v morfoložickém systému – nulová koncovka a také dloužení kořenné samohlásky. Původní nulovou koncovku si zachovala pouze substantiva zakončená na *-ice*.

2.9.3 K ja-kmenové deklinaci patřila a do současné češtiny stále náležejí také maskulina (v současné češtině substantiva vzoru „soudce“). Vlivem uplatnění rodového principu v češtině se však v některých pádech formálně odlišila od feminin, např. v instrumentálu singuláru *duš-í* × *soudc-em* (koncovka *-em* je

převzata od jo-kmenů), dativ plurálu *duš-ím* × *soudc-ům*. Tento proces v nespisovném jazyce a v dialektch postoupil ještě dále, srov. tvar v dativu singuláru *soudcovi*.

2.10 I-kmenová substantiva

Pád	stsl.	var.	raněpsl.	stč.	var.	českokosl.
singulár						
N	кост-ь		kost-i-š	kost-Ø	-i	-i
G	кост-и		kost-ei-š	kost-i		
D	кост-и		kost-ei-Ø	kost-i		
A	кост-ь		kost-i-m	kost-Ø		
V	кост-и		kost-ei-Ø	kost-i		
L	кост-и		kost-ěi-Ø	kost-i		
I	кост-ьж	-ьмь	gost-i-mi	kost-ú		
plurál						
N	кост-и	-иє	gost-ei-es	kost-i	-ie	
G	кост-ини		kost-i-jum	kost-í		
D	кост-ьмъ		kost-i-muš	kost-em		
A	кост-и		kost-i-ns	kost-i		
L	кост-ьхъ		kost-i-šu	kost-ech		-ichъ
I	кост-ьми		kost-i-miš	kost-mi		
duál						
N, A, V	кост-и		kost-i-Ø	kost-i		
G, L	кост-ию		kost-i-jau	kost-ú		
D, I	кост-ьма		kost-i-mā	kost-ma		

Tabulka č. 13

2.10.1 I-kmeny představují poměrně archaický deklinační typ dobře do-
ložený prakticky ve všech indoevropských větvích. Kolísání podoby kme-
notvorné přípony *-i/-ei-* se považuje již za indoevropské, nicméně pro slovan-
ský vývoj nemělo zásadní vliv, neboť při praslovanské monoftongizaci diftongů
se *ei* mění v *i*.

2.10.1.2 Mimo monoftongizace diftongů se na praslovanské podobě této
deklinace podepsal zejména zánik koncových souhlásek. Výsledkem praslo-
vanských hláskových změn bylo rozšíření pádového synkretismu, a to zejména
v singulárovém paradigmatu.

2.10.2 Ne všechny staroslověnské tvary vysvětlíme přímým vývojem
z raně praslovanských podob. Jedná se zejména o instrumentál singuláru a no-
minativ plurálu. Zde totiž původní tvary zachovávají pouze maskulina (proto
na těchto místech v tabulce rekonstruujeme tvary maskulina **gost-i-š* „host“),
zatímco u feminin jsou staroslověnské koncovky důsledkem analogií. V instru-
mentálu singuláru se jedná zřejmě o analogii podle zájmené flexe (podobně
jako u *a-* a *ja-*kmenů), v nominativu plurálu o analogické převzetí z akuzativu
plurálu.

2.10.3 Staročeská podoba tvarů v tomto paradigmatu je velmi dobře usou-
vzažitelná se staroslověnskou. Reflektuje se zde zejména vývoj jerů, a to jed-
nak zánik slabých jerů – nominativ a akuzativ singuláru *kostъ* > *kost'* > *kost*,
instrumentál plurálu *kostъmi* > *kostmi*, jednak zánik slabých jerů s vokalizací
silného jeru – dativ plurálu *kostъmъ* > *kostem*, lokál plurálu *kostъchъ* > *kostech*.
Do staročeské podoby tvarů zasáhla také kontrakce – instrumentál singuláru
kostъjo > *kostú*, genitiv plurálu stsl. *kostiji*, stč. *kostí* a dativ a instrumentál du-
álu *kostъju* > *kostú*. Na novočeských koncovkách se potom projevila ještě pře-
hláska 'ú > í, tedy v instrumentálu singuláru *kostú* > *kostí*, tato přehláska však
nezasáhla celé české jazykové území. Ve spisovném jazyce a v českých nářečích
v užším smyslu nastala také depalatalizace koncového konsonantu (*-t'* > *-t*).

2.10.3.1 Zvláštní pozornost si zaslouží variantní tvar nominativu singu-
láru zakončený na *-i*. Nacházíme jej ve staré češtině, ale také v církevněslo-
vanských památkách českého původu (dodnes např. ve folklórních textech).
Zřejmě se jedná o analogické převzetí z vokativu singuláru motivované snahou
dodat substantivům ženského rodu vokalickou koncovku, ačkoliv se touto ten-
dencí ještě více podpořil pádový synkretismus.

*

2.10.4 Z celkového přehledu vývoje substantivní deklinace v češtině, který jsme podali v kapitole 2.1, vyplývá, že i-kmenová substantiva stála mimo centrální systém určovaný a) rodem substantiv a b) měkkostí či tvrdostí deklinačního typu. I-kmeny se do současného jazyka zachovaly díky tomu, že se jedná o produktivní typ substantiv (srov. zejména produktivní sufix *-ost* při tvoření abstrakt od adjektiv).

2.10.4.1 Jejich okrajové postavení v systému však vedlo ke dvěma vývojovým změnám. Jednak zanikly i-kmeny mužského rodu (substantiva jako *host* apod. přešla k jiným deklinačním typům), jednak pozorujeme u feminin systematickou tendenci k přechodu k ja-kmenům. Tato tendence se projevila zejména vznikem zvláštního novočeského deklinačního typu *píseň*. V běžně mluveném jazyce a v nářečích českého národního jazyka nacházíme ja-kmenové koncovky rovněž u typu *kost*, např. dativ plurálu *kostím* a lokál plurálu *kostích*.

Vajdlová 2010

2.12 Konsonantické kmeny

Pád	stsl.	var.	raněpsl.	stč.	var.	českosl.
singulár						
N	отроч-а		otrok-ent-Ø	kuř-ě-Ø		
G	отроч-аг-е		otrok-ent-es	kuř-ět-e		
D	отроч-аг-и		otrok-ent-ei	kuř-ět-i		
A	отроч-а		otrok-ent-Ø	kuř-ě-Ø		
V	отроч-а		otrok-ent-Ø	kuř-ě-Ø		
L	отроч-аг-е		otrok-ent-e	kuř-ět-i		
I	отроч-аг-ьмь		otrok-ent-imi	kuř-ět-em		
plurál						
N	отроч-аг-а		otrok-ent-ā	kuř-at-a		
G	отроч-аг-з		otrok-ent-om	kuř-at-Ø		
D	отроч-аг-ьмъ		otrok-ent-imuš	kuř-at-óm		
A	отроч-аг-а		otrok-ent-ā	kuř-at-a		

Pád	stsl.	var.	raněpsl.	stč.	var.	českosl.
L	отроч-ат-ьхъз		otrok-ent-išu	kuř-at-ech	kuř-ět-iech	
I	отроч-ат-зи		--	kuř-at-y		
duál						
N, A, V	отроч-ат-ѣ		--	kuř-ět-ě		
G, L	отроч-ат-оу		--	kuř-at-ú		
D, I	отроч-ат-ьма		--	kuř-at-ma		

Tabulka č. 14

2.12.1 Z konsonantických kmenů vybíráme nt-kmeny, které jako jediné zůstávají produktivní a živé i do současné češtiny. V indoevropském prajazyce i v praslovanštině bylo souhláskových kmenů substantiv daleko více; jejich skloňování se však příliš neliší – různá je především kmenotvorná přípona. Ve staroslověnštině nacházíme dále mužské n-kmeny (substantiva typu *kamy*, genitiv *kamene*), střední n-kmeny (*imę*, *imene*), střední s-kmeny (*slovo*, *slovese*), ženské r-kmeny (*mati*, *matere*) a ženské ъv-kmeny (*crьky*, *crьkьve*), které však od původu patřily mezi kmeny vokalické (v odborné literatuře je nalezneme také pod označením ů-kmeny). Stranou popisu v gramatikách staroslověnštiny někdy poněkud neprávem zůstávají mužské t-kmeny (substantiva typu *loket*, *nehet*).

2.12.1.1 U konsonantických kmenů si můžeme povšimnout, že na rozdíl od vokalických zachovaly trojčlennou strukturu tvarů v podobě kořen – přípona – koncovka. Tato struktura je zachována dokonce až do současné češtiny.

2.12.2 Větší část staroslověnských tvarů vysvětlíme pravidelnými hláskovými změnami z výchozího raně praslovanského stavu. Pro nt-kmeny je příznačný zejména vznik nosové samohlásky *ę* z tautosylabického spojení *-en-*. Dále můžeme sledovat zánik koncového konsonantu, např. v genitivu singuláru **otrokentes* > *otročęte*, a v představeném paradigmatu i měkčení koncové kořenné velary před přední samohláskou (tato změna je ovšem závislá na podobě konkrétního lexému).

2.12.2.1 Na druhou stranu však ve staroslověnských tvarech pozorujeme analogické přebírání nepůvodních koncovek z jiných substantivních typů. Tato skutečnost souvisí s umístěním souhláskových kmenů na periferii deklinačního systému. Přejímání koncovek se děje především od i-kmenů (tato skutečnost se týká i ostatních konsonantických kmenů), což vidíme v instrumentálu singuláru (koncovka **-imi* > *-bmb*), v dativu a lokálu plurálu (**-imuš* > *-bmb* a **-išu* > *-bchv*). Plurálové paradigma je poznamenáno také analogií se středními o-kmeny, od nichž byly přejaty koncovky nominativu a akuzativu a také instrumentálová koncovka nejasného původu. Rekonstrukce duálových tvarů je velmi problematická, proto ji neuvádíme.

2.12.3. Staročeské tvary jsou poznamenány také především pravidelným hláskovým vývojem. Pozornost si zde zaslouží vývoj nosového *ɛ*, které se změnilo v *'ä*, avšak v závislosti na měkkosti či naopak tvrdosti následujícího *t* se buď přehlasovalo v *ě*, nebo ztvrdlo v *a*. Sledujeme tak rozdíl v podobě kmenotvorné přípony v singuláru (*-ět-*) a v plurálu (*-at-*).

2.12.3.1 Na staročeských pádových formách se podepsala také analogie, na rozdíl od staroslověnského paradigmatu však vidíme ve větší míře uplatněno přejímání koncovek od o- či jo-kmenů. To můžeme pozorovat v dativu plurálu (*kuřatóm* × stsl. *otročętęmbę*) a také v podobě variantního tvaru lokálu plurálu *kuřętiech*. Tvar lokálu singuláru, který je také odlišný od staroslověnského (*kuřęti* × *otročęte*), vznikl zřejmě převzetím dativní koncovky.

2.12.4. Ze staročeské deklinace nt-kmenů přímo vychází i deklinace novočeská, a to samozřejmě s přihlédnutím k pravidelnému hláskovému vývoji. Zde došlo zejména ke ztrátě jotace samohlásky *ě* v příponě v singulárovém paradigmatu, případně k vývoji dlouhého *ó* > *uo* > *ů* v dativu plurálu.

2.12.5. Ke konsonantickým kmenům, které tvořily archaickou vrstvu jazyka, patřila v podstatě řada frekventovaných substantiv. Se zánikem této deklinace (s výjimkou nt-kmenů) se konsonantická substantiva postupně zařazovala k jiným produktivním deklinačním typům, přičemž nejdůležitějším kritériem byla kategorie rodu. Během tohoto procesu docházelo k různým obměnám formální podoby dotyčných substantiv. Např. n-kmenová maskulina, u nichž je již ve staroslověnštině doložena mladší, nepůvodní forma nominativu singuláru *kamęnъ*, přešla k jo-kmenovým maskulinům. Dodnes však v češtině nejsou v substantivním systému zcela začleněna, neboť proto, že mají

v některých pádech zakončení na tvrdý konsonant, kolísají mezi jo-kmeny a o-kmeny. Jiné typy substantiv se však mohly adaptovat úplně, např. s-kmeny středního rodu (typ *slovo*) mají všechny tvary podle o-kmenové deklinace, avšak s výjimkou substantiva *nebe*, které přešlo v singuláru k jo-kmenům, zatímco v plurálu se skloňuje podle o-kmenů se základem v rozšířené podobě, původně s-kmenové (*nebesa, nebes* atd.).

2.12.5.1 Adaptace substantiv původně náležejících ke konsonantickým kmenům je samostatným problémem, který v této práci z důvodu rozsahu nemůžeme popsat do všech detailů (záleží ostatně i na jednotlivých útvarech a vrstvách českého národního jazyka). V každém případě však můžeme konstatovat, že tato substantiva zaujímají periferní místa v morfologickém systému a jsou charakteristická různými alternacemi, dubletami a nepravidelnostmi.

3. ZÁJMENNÁ FLEXE

3.1 Bezrodá zájmena

A. Zájmeno 1. osoby

Pád	stsl.	var.	raněpsl.	stč.	var.	českocsl.
singulár						
N	azъ		eg'om ⁷	jáz		
G	мене	МНЕ	mene	mne	mě	mne
D	мѣнѣ, ми		moi	mně, mi		
A	ма		mēm	mě	mne	
L	мѣнѣ			mně		
I	мноѡ			mnú		
plurál						
N	мзи	нзи		my		
G	насъ		nō-s-om	nás		
D	намъ		nō-muš	nám		
A	нзи		nons	ny	nás	
L	насъ		nō-su	nás		
I	нами			námi		

7 Rekonstrukci nominativu singuláru uvádíme výjimečně v předpokládané indoevropské podobě (g' značí palatalizovanou veláru, která se v satémové větvi indoevropštiny mění v sykavku), neboť přesný hláskový vývoj směrem k praslovanskému *azъ* je nejasný.

Pád	stsl.	var.	raněpsl.	stč.	var.	českocsl.
duál						
N	ѢѢ			vě, va		
G, L	НАЮ			najú		
D, I	НАМА			náma		
A	НА			*na (ny)		

Tabulka č. 15

B. Zájmeno 2. osoby

Pád	stsl.	var.	raněpsl.	stč.	var.	českocsl.
singulár						
N	ТЪІ		tū	ty		
G	ТЕБЕ			tebe	tě	
D	ТЕБѢ, ТИ		toi	tobě, ti		
A	ТА		tem	tě	tebe	
L	ТЕБѢ			tobě		
I	ТОБОЖ			tobú		
plurál						
N	ѢЪІ		vons	vy		
G	ѢАСЪ		vō-s-om	vás		
D	ѢАМЪ		vō-muš	vám		
A	ѢЪІ		vons	vy	vás	
L	ѢАСЪ		vō-su	vás		
I	ѢАМН			vámi		
duál						
N, A	ѢА			*va, vy		
G, L	ѢАЮ			vajú		
D, I	ѢАМА			váma		

Tabulka č. 16

3.1.1 Osobní zájmena (bezrodá) patří k nejstarším jazykovým prostředkům. Svě kořeny mají již v předindoevropské epoše (zpravidla se rekonstruuje i pro nostratické období). Zároveň patří k nejfrekventovanějším jednotkám v jazyce. Celistvá rekonstrukce jednotlivých tvarů v indoevropštině představuje obtížný úkol a lingvisté se v jeho řešení různí. Z toho důvodu neuvádíme raně praslovanské rekonstrukce všech tvarů sledovaných zájmen.

3.1.1.1 Již v nejstarším sledovaném období se u těchto zájmen vyskytoval supletivismus. Dobře jej můžeme vidět např. u singuláru zájmena první osoby – srov. nominativ *azъ* versus ostatní pády tvořené od kořene obsahujícího hlásku *m*, ale také porovnáme-li tvary v jednotlivých číslech.

3.1.1.2 Supletivismus nacházíme rovněž u tvaru nominativu plurálu zájmena první osoby, i když pouze v podobě kořenného *m*. Koncové *-y* zde bylo analogicky přejato pravděpodobně od akuzativního tvaru. Analogické přejetí v plurálu ve stejných pádech nacházíme také u zájmena druhé osoby; zde byl v raně praslovanské době přejat do nominativu akuzativní tvar **vons*.

3.1.1.3 Vývoj ostatních forem, jejichž rekonstrukci podáváme v tabulce, od raně praslovanských podob ke tvarům staroslověnským vysvětlíme pravidelnými hláskovými změnami. Ze změn klasické praslovanštiny se zde projevuje zákon otevřených slabik, konkrétně zanikání koncových konsonantů (**nōmuš* > *namъ*, **vosom* > *vasъ*), vznik nosovek (**mēm* > *mę*) a vývoj koncového *-on/-om* s akutovou intonací v *-y*. Mimoto je třeba počítat s pravidelným vývojem samohlásek při praslovanské přestavbě vokálního systému *ō* > *a*, *ū* > *y* (**tū* > *ty*).

3.1.2 Staroslověnské tvary velmi dobře dochovávají pozdně praslovanskou podobu těchto zájmen. Nacházíme zde shodně s některými dalšími slovanštinami jazyky také tvary příklonné (*mi*, *ti*).

3.1.2.1 V genitivu singuláru zájmena první osoby se ve staroslověnsčině objevuje variantně také krátký tvar *mne*, který se ve staroslověnských památkách obvykle považuje za moravismus/bohemismus. Je doložen rovněž z církevněslovanských památek českého původu.

3.1.2.2 Specifický tvar nominativu plurálu zájmena první osoby *ny* je doložen z *Kyjevských listů*, které reprezentují podobu velkomoravské staroslověnsčiny. Tento zvláštní nominativ se nejčastěji vysvětluje analogií podle akuzativu a snahou o zamezení supletivismu v paradigmatu. Zřejmě se nejedná o tvar, který by měl oporu v některé z teritoriálních variet pozdně praslovanského

jazyka, nýbrž pouze o stylistickou zvláštnost této památky a snad i hypoteticky většího množství dnes však již nedochovaných rukopisů velkomoravské staroslověnštiny, ostatně jeho nejisté doklady nacházíme i v několika dalších památkách.

3.1.3 Staročeské tvary zájmen většinou bez problémů vysvětlíme pravidelným hláskovým vývojem, a to i ve srovnání se staroslověnštinou. Projevil se zde zejména zánik jerů (*mьně* > *mně*, *vasь* > *vás*), kontrakce (*mьnojo* > *mnú*, *tobojo* > *tobú*) a také vývoj nosových samohlásek (*mę* > *mě*, *tę* > *tě*).

3.1.3.1 Dubletní tvary u zájmena první a druhé osoby v genitivu a akuzativu singuláru a v akuzativu plurálu – *mne/mě*, *tebe/tě*, *ny/nás* a *vy/vás* – jsou výsledkem vývoje tzv. genitivu-akuzativu, který pozorujeme také u životných substantiv mužského rodu (bližší vysvětlení viz výše v kap. 2.2.2).

3.1.3.2 Další staročeský vývoj směrem k současné češtině proběhl u nominativu *jáz*, v němž odpadlo sporadickou (nepravidelnou) hláskovou změnou koncové *-z*. V instrumentálech singuláru proběhla diftongizace *ú* > *ou*, ovšem v závislosti na příslušném nářečním vývoji (srov. např. východomoravské *tebú*, středomoravské *mnó*). Změny v kořenné samohláске u zájmena druhé osoby (*tobú* > *tebú*, vlastně již staroslověnské *tebě* versus staročeské *tobě*) byly vyvolány analogiemi v rámci paradigmatu. Duálové tvary, ve staré češtině již kolísající s plurálem v nominativu a akuzativu, postupně zanikly; v současném nespisovném jazyce se však objevuje ve shodě s dalšími typy deklinace instrumentálové unifikační zakončení *-ma*.

3.2 Rodová zájmena – tvrdý skloňovací typ

a) maskulina a neutra

Pád	stsl.		raněpsl.	stč.		var.
	maskulina	neutra		maskulina	neutra	
singulár						
N	ѣ	то	tos, tod	t(en)	to	tet/--
G	того	того	togo	toho	toho	
D	тому	тому	tomou	tomu	tomu	

Pád	stsl.		raněpsl.	stč.		var.
	maskulina	neutra		maskulina	neutra	
plurál						
A	ТЪ	ТО	tom, tod	-t, ten	to	tet, toho/--
L	ТОМЪ	ТОМЪ	toimi	tom	tom	
I	ТЪМЪ	ТЪМЪ	toimi	tiem	tiem	
plurál						
N	ТИ	ТА	toi	ti	ta	ty/--
G	ТЪХЪ	ТЪХЪ	toišom	těch	těch	
D	ТЪМЪ	ТЪМЪ	toimuš	těm	těm	
A	ТЪ	ТА	tons	ty	ty	
L	ТЪХЪ	ТЪХЪ	toišu	těch	těch	
I	ТЪМИ	ТЪМИ	toimiš	těmi	těmi	
duál						
N, A	ТА	ТЪ	tā, tai	ta	tě	
G, L	ТОЮ	ТОЮ	toiouš	tú	tú	
D, I	ТЪМА	ТЪМА	toima	těma	těma	

Tabulka č. 17

b) feminina

Pád	stsl.	var.	raněpsl.	stč.	var.	českokosl.
singulár						
N	ТА		tā	ta		
G	ТОА	ТОЪ	tojans	té		
D	ТОИ		toiei	tej		
A	ТЖ		tām	tu		
L	ТОИ		toiei	tej		
I	ТОЖ		toiām	tú		

Pád	stsl.	var.	raněpsl.	stč.	var.	českokosl.
plurál						
N	ТЪІ		tons	ty		
G	ТѢХЪ		toišom	těch		
D	ТѢМЪ		toimuš	těm		
A	ТЪІ		tons	ty		
L	ТѢХЪ		toišu	těch		
I	ТѢМИ		toimiš	těmi		
duál						
N, A	ТѢ		tai	tě		
G, L	ТОЮ		toiouš	tú		
D, I	ТѢМА		toima	těma		

Tabulka č. 18

3.2.1 Raně praslovanské tvary ukazovacího zájmena *tъ*, *ta*, *to* zčásti navazují na indoevropské východisko, i když jsou poznamenány různými změnami. Za výchozí se obvykle považuje neutrum, přičemž tvary maskulina a feminina byly zřejmě dotvořeny podle vzoru jmenné flexe. Řada tvarů v paradigmatu je složena z různých rozšiřujících morfémů (např. *-go-* v genitivu singuláru maskulin a neuter, dále v různých tvarech *-m-* a *-i-*).

Erhart 1982: 161n

3.2.2 Vývoj tvarů od raně praslovanských směrem k tvarům pozdně praslovanským, reprezentovaným zde staroslověnštinou, byl poznamenán většinou pravidelnými hláskovými změnami. Jedná se o zánik konsonantů na konci slov (např. *tod* > *to*, *tos* > *tъ* – zde navíc s různě vysvětlovanou změnou *o* > *ъ*, srov. odstavec 2.2.1), monoftongizaci diftongů (např. *tomou* > *tomu*, *toima* > *těma*, *tai* > *tě*), vývoj *s* po *i*, *u*, *r*, *k* (*toišu* > *těchъ*) či vznik nosovek (např. *tām* > *tō*). Nominativ plurálu feminina vznikl analogií podle akuzativu plurálu.

3.2.2.1 Ve staroslověnštině se objevují dubletní tvary v genitivu singuláru feminina s tzv. třetím *jať* (*tojě*). Jedná se o paralelní vývoj jako u měkkých substantivních typů (ja-kmeny a mužské jo-kmeny), přičemž koncovka *-ě* je typická pro severoslovanské jazyky.

3.2.3 Staročeské tvary, stejně jako u předchozích zájmen, vysvětlíme většinou pravidelným hláskoslovným vývojem. Z vokalických změn pozorujeme zánik slabých jerů (např. *tomь* > *tom*, *těchъ* > *těch*), dále kontrakci (např. *toju*, *tojo* > *tú*, *tojě* > *té*) a denazalizaci nosovek (*tjo* > *tu*). V genitivu singuláru maskulina a neutra můžeme zaznamenat též pračeskou změnu *g* > *h* – *togo* > *toho*.

3.2.3.1 Zvláštní pozornost si zaslouží nominativ a akuzativ singuláru maskulina. Zde pravidelný vývoj vedl k vytvoření neslabičného, jednofonémového tvaru (*tъ* >) *t*, který zůstal zachován jen sporadicky v některých ustálených spojeních (např. v adverbium *vetčas* < *vъ tъ časъ*). Pro zesílení tvaru zde byl tedy přidán „sufix“ *-ъnъ*, takže došlo ke vzniku formy *tъnъ* > *ten*. Ve staré češtině se však setkáme také s tvarem, který vznikl reduplikací (zdvojením kořene) – *tъtъ* > *tet*.

3.2.3.2 Vedle toho je třeba v případech, kdy akuzativ singuláru maskulina odkazuje k životnému substantivu, počítat s projevem tzv. genitivu-akuzativu, jenž zasáhl řadu tvarů mužské deklinace (srov. i u dalších zájmen či u o-kmenových a jo-kmenových substantiv). Z toho důvodu zaznamenáváme akuzativní tvar *toho*.

3.2.3.3 V nominativu plurálu neživotných maskulin nacházíme nepůvodní tvar *ty*, který byl přejet z akuzativu plurálu. Opět se jedná o analogii se jmennou flexí tvrdých neživotných mužských podstatných jmen (o-kmenů), srov. *jazyci* > *jazyky* – *ti* > *ty*.

3.2.3.4 Nepravidelný vývoj nastal také u tvarů dativu a lokálu singuláru feminin. Z praslovanského tvaru *toji* totiž vznikl zřejmě palatalizační asimilací (pravděpodobně i vlivem měkkého typu zájmenné deklinace – srov. níže) o k j tvar *tej* (u tohoto tvaru kolísá délka *tej/těj*).

3.2.4 Do současné češtiny došlo jen k nečetným změnám staročeských tvarů uvedených v tabulkách. Z hláskových změn zde můžeme nalézt diftongizaci *ú* > *ou* ve tvaru *tú* > *tou* a monoftongizaci *tiem* > *tím*.

3.2.4.1 Analogií se potom sjednotily tvary genitivu, dativu a lokálu singuláru feminin. Ve spisovném jazyce a v nářečích českých v užším smyslu se unifikovaly ve prospěch tvaru genitivního (*té*, resp. [tí] v dialektech), v moravských a slezských nářečích ve prospěch dativu a lokálu – *tej/těj*, ve středomoravských nářečích *té* < *tej*.

3.3. Rodová zájmena – měkký skloňovací typ

a) maskulina a neutra

Pád	stsl.		raněpsl.	stč.		var.
	maskulina	neutra		maskulina	neutra	
singulár						
N	*jъ (онъ)	*je (оно)	jos, jod	j(en) (on)	je, (ono)	
G	ѣго	ѣго	jogo	jeho	jeho	jho, ho
D	ѣмоу	ѣмоу	jomou	jemu	jemu	jmu, mu
A	и	ѣ	jom, jod	-ň	je	jej, jeho, ho
L	ѣмь	ѣмь	jomi	jem	jem	
I	имь	имь	joimi	jím	jím	
plurál						
N	*ji (они)	*ja (она)	joi, jā	ji (oni)	jě (ona)	
G	иѣз	иѣз	joišom	jich	jich	
D	имиѣ	имиѣ	joimuš	jim	jim	
A	ѣ (var. jě)	ѣ	jons, jā	jě	jě	
L	иѣз	иѣз	joišu	jich	jich	
I	ими	ими	joiimiš	jimi	jimi	
duál						
N, A	*ja (она)	*ji (онѣ)	jā, joi	jě (ona)	ji (oně)	
G, L	ѣю	ѣю	joiouš	jú	jú	
D, I	има	има	joima	jima	jima	

Tabulka č. 19

b) feminina

Pád	stsl.	var.	raněpsl.	stč.	var.	českokosl.
singulár						
N	*ja (она)		jā	jě (ona)		
G	ѣѧ	ѣѢ	jojans	jie		
D	ѣи		joiei	jí		
A	ѧ		jām	ju		
L	ѣи		joiei	jí		
I	ѣѧ		joiām	jú		
plurál						
N	*ję (онѣи)		jans	jě (ony)		
G	иѧѣ		joišom	jich		
D	имѣ		joimuš	jim		
A	ѧ	Ѣ	jans	jě		
L	иѧѣ		joišu	jich		
I	ими		joimiš	jimi		
duál						
N, A	*ji (онѣ)		jai	ji (oně)		
G, L	ѣю		joiouš	jú		
D, I	има		joima	jima		

Tabulka č. 20

3.3.1 Z tabulkových tvarů v raně praslovanské rekonstrukci lze zřetelně vidět, že tento typ zájmenné deklinace se osamostatnil v důsledku praslovanských palatalizačních změn. Původně byl totožný se skloňovacím typem zájmena *tъ, ta, to*. Nejdůležitější roli v tomto procesu sehrály praslovanské přehlásky samohlásek, které vedly k tomu, že se veškerá spojení *j a o* či *a* přehlasovala v *je*. Z výchozího tvaru **jos* tak vzniká *jъ* (to by mohlo být i dobře

vysvětlitelné z indoevropského tvaru *is*, jazykovědci však většinou počítají u tohoto slovanského zájmena se zkřížením dvou indoevropských zájmen **is* a **jos*), z **jom* tvar *jb* apod. Praslovanské přehlásky proběhly chronologicky před monoftongizací diftongů, neboť nejprve se např. v instrumentálu singuláru maskulina a neutra **joimi* mění v **jeimi* a teprve následně v *jimb*. Monoftongizace diftongů probíhá dle podmínek postavení v rámci slabiky; tak např. v dativu a lokálu singuláru feminina **joiēi* se první diftong nachází v heterosylabické pozici, takže se nemonoftongizuje (na rozdíl od následujícího *ei*) a vzniká tvar *jeji*. V rámci praslovanského zákona otevřených slabik v některých případech vznikají náležitým vývojem nosové samohlásky (např. **jojans* > *jeje*). Z konsonantických změn je třeba ještě zmínit zanikání souhlásek na konci slova (např. duálové **joiouš* > *jeju*) a také předslavanský vývoj *s* po *i*, *u*, *r*, *k* v genitivu a lokálu plurálu všech rodů **joišom*, **joišu* > *jichb*.

3.3.2 Původní tvary nominativů u vzorového zájmena již nejsou ve staroslověštině samostatně doloženy, na jejich místo byly vřazeny tvary původně ukazovacího zájmena *onb*, *ona*, *ono*. Zachovaly se však zcela běžně ve spojení s postpozitivní částicí *že* ve funkci vztažného zájmena, např. *jbže*, *jiže* (obojí v cyrilské i hlaholské grafice *нже*), *jaže* (*ѡже* v cyrilské grafice, v hlaholské *ѡже*), *ježe* (*ѣже* v cyrilské grafice, v hlaholské *ѣже*) apod.

3.3.2.1 Podobně jako u tvrdého typu rodových zájmen a také u dalších deklinačních typů (viz výše) nacházíme v genitivu singuláru feminina a v akuzativu plurálu maskulina a feminina variantní koncovku obsahující tzv. třetí jať. Tato koncovka je charakteristická pro severní slovanské jazyky a vyskytuje se ve staroslověštině a církevní slovanštině jako dubleta v památkách severoslovanského původu.

3.3.2.2 Zvláštní pozornost si v neposlední řadě zaslouží tvary vzorového zájmena *jb*, *ja*, *je* po předložkách. Zde se již ve staroslověštině, ale i později ve staré češtině a také paralelně i v dalších slovanských jazycích ustálily tvary s náslovným *ń*. To vzniklo nejprve pravidelným vývojem ve spojeních zájmena s předložkami *ṣb* a *ṿb* (etymologicky pocházejí z tvarů **ṣbn* a **ṿbn*, starší jazykověda uváděla ještě i předložku **ḳbn*), která se považovala v řeči (pouze mluvené) za jeden celek, a v těchto případech tedy při uplatnění zákona otevřených slabik a palatalizační změny *nj* > *ń* koncové *n* nezaniklo, nýbrž se přesunulo do následující slabiky, např. *ṣbn jimi* > *ṣb ńimi*, *ṿbn jb* > *ṿb ńb* apod. (analogickou

situaci nacházíme ostatně i v případech, kdy tyto předložky fungují jako slovesné prefixy, např. *sъn + jasti > sněsti*, česky *sníst*, či trpné příčestí *sъn + jetъ > sъnětъ*, česky *sňat*). Postupně se tvary s náslovným *ń* rozšířily analogicky ke všem předložkám (např. staroslověnské *na ňъ*), dokonce i k sekundárním předložkám, srov. např. novočeské *prostřednictvím něho*.

3.3.3 Staročeské tvary odvodíme od praslovanských (a ve srovnání se staroslověnštinou) povětšinou na základě pravidelných hláskových změn. Nacházíme zde zánik slabých jerů – např. *jichъ > jich*, vývoj nosových samohlásek – *jъ > ju*, kontrakci – *jejъ > jú*, *jejě > jie*, *jeji > jí*, pračeskou přehlásku *'a > ě* – *ja > jě* a souhláskovou změnu *g > h* – *jego > jeho*.

3.3.3.1 V nominativu singuláru maskulina nacházíme tvar *jen*, který vznikl rozšířením původního tvaru o „sufix“ *-en* (podobně jako ve tvaru *ten* u tvrdé deklinace). Dochoval se však pouze ve spojení s postpozitivní částicí *-ž* jako vztažné zájmeno *jenž*, podobně jako nominativy dalších rodů a čísel (srov. též analogickou situaci ve staroslověnštině popsanou výše v odstavci 3.3.2).

3.3.3.2 V akuzativu singuláru mužského rodu vzorového zájmena navazuje na původní praslovanský tvar *jъ* pouze *-ň* vyskytující se jako součást předložek (např. *proň < pro ňъ*, *zaň < za ňъ* apod.). Tvar *jej* vznikl reduplikací ze staršího *jъjъ* (srov. výše u zájmena *ten* tvar *tet*). Vedle toho se vyskytuje v současné češtině v akuzativu singuláru maskulina, ale i neutra tvar převzatý z genitivu – delší *jeho* (po předložkách *něho*), kratší příklonný *ho*. Ojedinele se ve staré češtině zachoval také tvar *ji* vzniknuvší zřejmě prodloužením neslabičného *j* v *i* a vložením hiátového/protetického *j*.

3.3.3.3 Zkrácené příklonné tvary vznikly taktéž v dativu singuláru maskulin a neuter, a to oslabením a zaniknutím prvního vokálu a posléze zánikem pobočné slabiky (*jho > ho*, *jmu > mu*).

3.3.4 Ve staročeských tvarech, které se odlišují od tvarů nové češtiny, proběhly později pravidelné hláskové změny, a to přehláska *'u > i* (*ju > ji*, *jú > jí*), ztráta jotace (*jě > je*) a monoftongizace *ie > í* (*jie > jí*). Některé z těchto změn se ovšem odvíjejí od nářečních odlišností češtiny.

4. SLOŽENÁ FLEXE ADJEKTIV

Adjektiva mají obecně ve slovanských jazycích dvojí flexi. Na indoevropské východisko navazuje skloňování jmenné, které spočívá v jednoduchém principu – adjektiva se skloňují stejně jako substantiva. Staroslověnština v tomto pohledu dochovává pozdně praslovanský stav, kdy je v podstatě doložen dvojí typ adjektiv – tvrdá (skloňovaná podle o-kmenů v maskulinu a neutru a a-kmenů ve femininu) a měkká (skloňovaná podle jo-kmenů v maskulinu a neutru a ja-kmenů ve femininu). V ranějších stádiích jazykového vývoje však existovala i adjektiva dalších typů, staroslověnština ostatně reliktně zachovává adjektiva i-kmenová a u-kmenová. Jmennému skloňování nevěnujeme zvláštní paradigmatickou pozornost (v současné češtině jsou jmenné tvary adjektiv zcela výjimečné a navíc se vyskytují pouze v nominativu, např. *buďte zdraví, jsem stár* apod.), v následujících kapitolách se zaměříme na specifika vývoje tzv. složené adjektivní flexe.

Adjektiva tvrdé deklinace

Pád	stsl.			stč.		
	maskulinum	neutrum	femininum	mask.	neutrum	femininum
singulár						
1.	ДОБРЪИ (-ЪИ)	ДОБРОЕ	ДОБРАЯ	dobrý	dobré	dobrá
2.	ДОБРАГО	ДОБРАГО	ДОБРЪИ / -ЪЕ	dobrého	dobrého	dobré
3.	ДОБРОУЕМОУ	ДОБРОУЕМОУ	ДОБРЪИ	dobrému	dobrému	dobřiej
4.	ДОБРЪИ (-ЪИ)	ДОБРОЕ	ДОБРЪЖЪ	dobrý	dobré	dobrú
6.	ДОБРЪЕМЪ	ДОБРЪЕМЪ	ДОБРЪИ	dobřiem	dobřiem	dobřiej
7.	ДОБРЪИМЪ	ДОБРЪИМЪ	ДОБРОЖЪ	dobrým	dobrým	dobrú

Pád	stsl.			stč.		
	maskulinum	neutrum	femininum	mask.	neutrum	femininum
plurál						
1.	ДОБРИИ	ДОБРАЯ	ДОБРЫЯ / -ЗІЇ	dobří	dobrá	dobré
2.	ДОБРЫИХЪ	ДОБРЫИХЪ	ДОБРЫИХЪ	dobrých	dobrých	dobrých
3.	ДОБРЫИМЪ	ДОБРЫИМЪ	ДОБРЫИМЪ	dobrým	dobrým	dobrým
4.	ДОБРЫЯ / -ЗІЇ	ДОБРАЯ	ДОБРЫЯ / -ЗІЇ	dobré	dobrá	dobré
6.	ДОБРЫИХЪ	ДОБРЫИХЪ	ДОБРЫИХЪ	dobrých	dobrých	dobrých
7.	ДОБРЫИМИ	ДОБРЫИМИ	ДОБРЫИМИ	dobrými	dobrými	dobrými
duál						
1., 4.	ДОБРАЯ	ДОБРЪИ	ДОБРЪИ	dobrá	dobřie	dobřie
2., 6.	ДОБРОҮЮ	ДОБРОҮЮ	ДОБРОҮЮ	dobrú	dobrú	dobrú
3., 7.	ДОБРЫИМА	ДОБРЫИМА	ДОБРЫИМА	dobrýma	dobrýma	dobrýma

Tabulka č. 21

Adjektiva měkké deklinace

Pád	stsl.			stč.		
	maskulinum	neutrum	femininum	mask.	neutrum	femininum
singulár						
1.	пѣшни (-ьн)	пѣшеє	пѣшья	pěší	pěšie	pěšie
2.	пѣшьяго	пѣшьяго	пѣшья / -ѣѣ	pěsieho	pěsieho	pěšie
3.	пѣшоҮємоҮ	пѣшоҮємоҮ	пѣшни	pěšiemu	pěšiemu	pěšiej
4.	пѣшни (-ьн)	пѣшеє	пѣшжж	pěší	pěšie	pěšú
6.	пѣшниємь	пѣшниємь	пѣшни	pěšiem	pěšiem	pěšiej
7.	пѣшнимь	пѣшнимь	пѣшеж	pěším	pěším	pěšú

Pád	stsl.			stč.		
	maskulinum	neutrum	femininum	mask.	neutrum	femininum
plurál						
1.	пѣшни	пѣшамъ	пѣшамъ/ -ѣѣ	pěší	pěšie	pěšie
2.	пѣшнихъ	пѣшнихъ	пѣшнихъ	pěších	pěších	pěších
3.	пѣшнимъ	пѣшнимъ	пѣшнимъ	pěším	pěším	pěším
4.	пѣшамъ/ -ѣѣ	пѣшамъ	пѣшамъ/ -ѣѣ	pěšie	pěšie	pěšie
6.	пѣшнихъ	пѣшнихъ	пѣшнихъ	pěších	pěších	pěších
7.	пѣшними	пѣшними	пѣшними	pěšimi	pěšimi	pěšimi
duál						
1., 4.	пѣшамъ	пѣшни	пѣшни	pěšie	pěší	pěší
2., 6.	пѣшоую	пѣшоую	пѣшоую	pěšú	pěšú	pěšú
3., 7.	пѣшнима	пѣшнима	пѣшнима	pěšíma	pěšíma	pěšíma

Tabulka č. 22

4.1 Složená deklinace adjektiv vznikla ze jmenného skloňování postpozitivním připojováním tvarů zájmena **jb, ja, je*. Jedná se o společnou inovaci baltických a slovanských jazyků; tato deklinace tedy nemá svůj základ v indoevropském prajazyce.

4.1.2 Tvary adjektiv s připojeným (snad ukazovacím) zájmenem vyjadřovaly původně zřejmě kategorii determinovanosti v opozici ke tvarům čistě jmenným. Baltoslovanskou shodu sledujeme pouze v této rovině – ve způsobu vyjadřování určenosti za pomoci zájmena, nikoliv v definitivním ustálení konkrétních tvarů samostatné adjektivní deklinace. Z podoby výsledných forem je totiž zřejmé, že tyto tvary byly definitivně dotvořeny až v samostatném vývoji slovanském. Kdyby totiž došlo ke splynutí jmenné formy adjektiva a zájmena již v před slovanském (nebo raně praslovanském) období a nové tvary se vyvíjely jako nedělitelný celek, dostali bychom jiné výsledné podoby adjektiv.

*

Např. u tvaru nominativu singuláru maskulina, který je složen z jmenného adjektivního tvaru, původně o-kmenově skloňované **dabr-o-s*, a zájmena **jis*, bychom očekávali výsledek **dobrošb* (< **dabrosjbs*). Avšak v rámci změn klasické praslovanštiny se oba komponenty – jmenný tvar adjektiva a zájmeno – vyvíjely samostatně. Z toho důvodu také neuvádíme v tabulce rekonstruované raně praslovanské tvary, protože u nich je možno zcela pravidelně vycházet z deklinace substantiv (o-/jo-kmeny neuter a maskulin, a-/ja-kmeny feminin) a měkkého typu rodových zájmen.

4.1.3 O tom, že oba komponenty byly chápány samostatně, svědčí ostatně i skutečnost, že jmenný a složený tvar adjektiva byly ještě v praslovanštině funkčně diferencované (určitost versus neurčitost). Staroslověnština zachovala pozůstatky tohoto funkčního vymezení a např. i ve staré češtině je ještě možno vysledovat stopy funkčně vymezené distribuce – jmenný tvar se užívá např. v pozici nominální části predikátu.

4.2 Nikoli ve všech staroslověnských tvarech však vidíme kompletní formy obou částí složené deklinace, jako např. v genitivu singuláru maskulina a neutra – *dobra + jego* > *dobrajego*. Např. instrumentál singuláru maskulina a neutra zní *dobryjimь*, nikoliv jako očekávané **dobromьjimь*, stejně tak v plurálovém paradigmatu dativ *dobryjimь*, nikoliv **dobromьjimь* či v lokálu *dobryjichь*, nikoliv **dobrěchjichь*. Zde se adjektivní (jmenná) část připojovala analogicky zřejmě podle náležitého základu v instrumentálu plurálu (*dobry + jimi*), ale mohlo tomu tak být i podle nominativu singuláru maskulina. Již ve staroslověnštině se tedy projevuje tendence k vytvoření nového samostatného deklinálního typu.

4.2.1 V nominativu a akuzativu singuláru maskulina nacházíme ve staroslověnštině dvojí koncovky – *-yjь* (v cyrilici -ѣи) a *-ъjь* (-ѣи) v tvrdé deklinaci, *-ijь* (-ии) a *-ъjь* (-ъи) v měkké deklinaci. Jako etymologicky původní bychom očekávali tvary *-ъjь* a *-bjь*, avšak v sousedství hlásky *j* (v takzvané pozici napjaté) se jery vyvíjely odlišným způsobem – mohly se prodlužovat (*ъ > y* a *ъ > i*).

4.2.2 Staroslověnské tvary, uvedené v tabulce, představují normalizované paradigma. Zejména v mladších památkách (ale např. také v *Kyjevských listech* – nejstarší slovanské literární památce vůbec!) se postupně objevují i tvary, které se obvykle označují jako stažené či kontrahované. Např. v genitivu singuláru

maskulina a neutra najdeme formu *dobraago* či *dobrago* místo *dobrajego*, v dativu *dobruumu* či *dobrumu* místo *dobrujemu* apod. Nejedná se však o kontrakci ve smyslu konkrétní morfonologické změny pozdní praslovanštiny s centrem na českém území, lingvisté někdy tento jazykový jev vysvětlují asimilací vokálů na původním morfoloickém švu.

4.2.3 Mladší památky mohou někdy dokonce zachovávat i archaičtější podoby složené deklinace adjektiv. Tak např. v *Besědách sv. Řehoře Velikého na evangelia*, v textu českého původu, je doložen tvar genitivu singuláru feminina v podobě *dobryjeje*, tedy bez vypuštění slabiky *je* (místo *dobryje*).

4.2.4 Vidíme tedy, že ve staroslověnštině je ve složených formách adjektiv zachyceno tvarové kolísání na místě, kde se setkala původní koncovka jmenné deklinace s tvarem připojovaného zájmena. Původní dvojnásobná flexe (introflexe) je tak odstraňována, což je morfonologickým signálem vzniku specifické adjektivní flexe. Tato tendence je potom v různé míře dovršena v mladších slovanských jazycích a zároveň ji provází částečná či úplná ztráta funkčního odlišení složených a jmenných tvarů adjektiv.

4.2.5 V genitivu singuláru a nominativu plurálu feminina a akuzativu plurálu maskulina a feminina dokládají mladší (především ruské) staroslověnské památky severoslovanskou koncovku obsahující *ě* namísto nosového *ę*. Jedná se o tzv. třetí jat, které je projevem nářeční diferenciace praslovanštiny u měkkých deklinačních typů.

4.3 Ve staré češtině je proces osamostatnění adjektivní deklinace prakticky dokončen. Výrazný podíl zde sehrála pračeská slabičná kontrakce, neboť po stažení dvou samohlásek oddělených intervokalickým *j* jsou jednotlivé adjektivní formy již nerozdělitelné na část jmennou a tvar původního zájmena, např. *dobrajego* > *dobrého*. Je však otázkou, zda je kontrakce prvotní příčinou tohoto procesu. Tato změna totiž musela být umožněna morfoloickým systémem, tedy zánikem jednoznačné a tvarově přesně vymežitelné opozice jmenný tvar versus složený tvar adjektiva.

4.3.1 Zdaleka ne všechny tvary adjektivní deklinace ve staré češtině však vznikly pravidelným hláskovým vývojem. V předložených tabulkách jsou uvedeny pouze náležitě výsledky regulérních změn, pro velký rozsah nepřihlížíme k variantním a analogickým formám, které se posléze prosadily a uplatnily v pozdějších fázích vývoje češtiny, dialekty nevyjímaje (např. v dativu

singuláru tvrdé deklinace u maskulina nářeční forma *dobrýmu*, či ve femininu analogický tvar *dobré*, nářečně též *dobrý*).

4.3.2 Z analogických tendencí upozorníme zejména na snahu o odstranění alternace koncové kořenné souhlásky. Tímto procesem byly postupně odsunuty v češtině měkkící koncovky lokálu singuláru maskulina a dativu a lokálu singuláru feminina v deklinaci tvrdých adjektiv; z tvaru *dobriem* vznikl analogií tvar *dobrém*, z tvaru *dobriej* forma *dobrej* (*dobřej*).

4.3.2 V singuláru feminin došlo dále ke splynutí tvarů genitivu, dativu a lokálu. V českých nářečích v užším slova smyslu a také ve spisovné češtině se tak stalo ve prospěch genitivního tvaru (všechny tři jmenované pády mají formu *dobré*⁸), moravská a slezská nářečí provedla tuto unifikaci ve prospěch dativu/lokálu, a to včetně středomoravských nářečí, v nichž koncové *ej* dalo pravidelným hláskovým vývojem *é* a tvary se tak zdají být ve výsledku shodné s vývojem úžeji českým (*dobré*). Tato unifikace je shodná se stavem v zájmené deklinaci (srov. odstavec 3.2.4.1).

4.3.3 Jak jsme pozorovali i u substantivní deklinace, v důsledku pračeských a staročeských hláskových změn se ještě více prohloubil rozdíl mezi měkkou a tvrdou deklinací. To můžeme spatřovat např. v genitivu singuláru maskulin a neuter – staroslověnskému *dobrajego* a *pěšajego*, u nichž nacházíme prakticky totožné formanty, odpovídá staročeské *dobrého* a *pěšieho*, které se navíc ještě později vlivem monoftongizace *ie* > *i* změnil ve formu *pěšího*. Z dalších změn upozorníme ještě na staročeskou přehlásku 'ú > í, v jejímž důsledku vznikla odlišná koncovka u měkkého typu *pěši* (< *pěšú*) oproti *dobrou* (< *dobrú*). Zde je ovšem třeba mít na paměti, že tento hláskový vývoj nemusí být proveden na celém českém jazykovém území.

8 Dle nářečního vývoje (úžení *é* > *i*) se však tvary mohou realizovat v podobě *dobrý* [dobří], *í* (*y*) se též mohlo následně (např. ve východočeských dialektech) diftongizovat v *ej* (genitiv singuláru *dobrý* > *dobrej*).

5. SLOVESNÁ FLEXE

5.1 Vývoj atematických sloves

5.1.1 Termínem „atematická“ slovesa označujeme archaický typ několika sloves, u nichž není možno segmentovat infinitivní ani prezentní kmenotvornou příponu. Tato slovesa se nacházela již v indoevropštině, přičemž zde představovala starší a neproduktivní typ, který podléhal hláskovým změnám (zejména různým ablautovým variacím). Prakticky ve všech indoevropských jazycích pozorujeme analogický přechod sloves k tematickým (pokud ovšem jednotlivé jazyky podržely slovesnou flexi v takové míře, aby tato skutečnost byla zřetelná).

5.1.2. Staroslověnština zachovala celkem pět praslovanských atematických sloves (nepočítaje v to ovšem četné prefigované deriváty), a to *byti*, *věděti*, *dati*, *jasti* a *iměti*. Sloveso *iměti* se však k tomuto specifickému konjugačnímu typu hlásí prakticky už jen tvarem první osoby singuláru indikativu přítentu (*imamb*).

5.1.2.1 Skutečnost, že se koncovky u těchto sloves připojovaly přímo ke kořeni, vedla k tomu, že u mnohých tvarů proběhly hláskové změny, srov. např. již pozdně indoevropskou změnu *dt, tt > st*, jež se projevuje např. ve druhé osobě plurálu indikativu přítentu (**dōd-te > daste*). Ze změn klasické praslovanštiny můžeme jmenovat především tzv. zákon otevřených slabik, který se projevil mimo jiné zjednodušováním souhláskových skupin. Srov. např. druhou osobu singuláru indikativu přítentu slovesa *byti*, jež tvoří prezentní formy od kořene **es-*, **essi > jesi* (počáteční *j* je ve slovanštině zřejmě protetické); dále tvary slovesa *dati* (kořen **dōd-*): první osoba singuláru indikativu přítentu **dōd-mi > stsl. damb*, druhá osoba singuláru indikativu přítentu **dōd-si > stsl. dasi*; tvary slovesa *věděti* (kořen **void-*): druhá osoba singuláru indikativu přítentu **void-si > stsl. vėši*; tvary slovesa *jasti* (kořen **ēd-*): první osoba singuláru indikativu přítentu **ēd-mi > stsl. jamb* aj.

5.1.2.1.1 U slovesa *byti* pozorujeme od nejstarších dob supletivismus – prezentní tvary jsou tvořeny od kořene **es-*, infinitivní od kořene *by-* (< **bhū-*).

Kromě toho ještě existují i tzv. tematické tvary slovesa *byti*, jež se odvozují od kořene *bod-* a patří k první slovesné třídě.

5.1.3 Ve staré češtině nacházíme plné atematické paradigma pouze u slovesa *býti*. Ostatní slovesa již v důsledku morfologické analogie přecházejí k tematickým typům, i když si zachovávají některé původní tvary, a to i do současné češtiny, např. třetí osoba plurálu indikativu přítomnosti slovesa *jísti* – *jedí* (× nepůvodnímu *jí*) < psl. **jadęty* (stč. *jedie*). Dochování takovýchto tvarů může být podmíněno různými procesy, zde mohlo být podpořeno zachováním kořene **jad-* v jazykovém systému i u jiných tvarů a derivátů (např. přechodník *jedíce*, sloveso *zajídat*, substantivum *jídlo*, adjektivum *jedlý* aj.). Analogicky bychom mohli uvést i tvary slovesa *věděti* – *vědí* (*vědouce*, *dovídat*, *vědma*), naproti tomu u slovesa *dáti*, od něž kořen **dad-* s koncovým *-d* v češtině zachován není, forma třetí osoby plurálu indikativu přítomnosti na staročeský tvar *dadie* (< psl. **dadęty*) v současné češtině nenavazuje.

5.1.3.1 Atematická slovesa v češtině (s výjimkou slovesa *býti*) přešla buď ke slovesům čtvrté třídy – slovesa *věděti* a *jísti*, nebo k nově vzniklému typu sloves páté třídy – slovesa *dáti* a *míti*. Ve vzájemném vztahu těchto slovesných typů však můžeme sledovat oboustranné vazby – atematická slovesa totiž přispěla k vývoji tematických sloves čtvrté a páté třídy (srov. podrobněji v následujících kapitolách).

5.1.3.2 V morfologickém systému češtiny představuje atematický způsob slovesné flexe nepravidelný typ. Lze jistě v průběhu vývoje vysledovat tendenci k jeho úplnému vytlačení, i když tato tendence není zcela naplněna. Některé útvary českého jazyka však v „tematizaci“ atematických sloves dospěly dále – srov. např. u slovesa *býti* nářeční tvary *já su*, *ty seš*, které jsou tvořeny analogicky podle sloves první slovesné třídy (typ *nesu*, *neseš*).

5.2. Vývoj tematických slovesných typů

	Infinitivní kmen						
	-Ø-	-nou/mou/i-	-e/ě/i-	-i/i-	-a/á-	-ova-	
Prézentní kmen	1. -e-	НЕСТИ				БЪРАТИ	
		<i>pěci</i>				<i>mazati</i>	
		ЗАЧАТИ					
		ОУМРѢТИ		umřítí			
	2. -ne-		jmouti			začítí	
			МИЖТИ				
			ДВИГНАТИ				
	3. -je-	МЛѢТИ					
		КРЪЖИТИ				МАЗАТИ	
		<i>láti</i>				ЛАЯТИ	
		КОПАТИ					
		ДѢЛАТИ					
		САЖДАТИ				КОУПОВАТИ	<i>kupovati</i>
	4. -i-			БЪРѢТИ			
				ТРОПѢТИ	просити		
			<i>sázeti</i>				
5. -á-					*sáz'ati		
					dělati		

Tabulka č. 23

5.2.1 V tabulce je prezentováno schéma vývoje slovesných typů od pozdní praslovanštiny (reprezentováno staroslověnštinou) do současné češtiny. Staroslověnský systém sloves prakticky beze zbytku reprezentuje podobu slovesných typů v praslovanštině před provedením hláskových změn 10. století (kontrakce, vývoj jerů a nosovek). Stranou jsou ve výše uvedeném schématu ponechána slovesa atematická a také slovesa nepatřící k žádnému z typů při komparaci prézentního i infinitivního kmene – např. *stati, stanŏ, stanešъ*. Tučným písmem jsou označeny vzory sloves, které zůstaly beze změny (ponecháváme je ve staroslověnském tvaru, ale je možno je na základě pravidelných hláskových změn převést i do současné češtiny – pouze u vzoru *tisknouti* uvádíme jiné staroslověnské sloveso téhož typu), kurzívou tvary, jež podlehly jazykovému vývoji.

Tvary psané cyrilicí jsou staroslověnské (a praslovanské), tvary psané latinkou novočeské (s výjimkou slovesa **sáz'ati*, které je pračeské). Šipky označují směr vývoje, formy kmenotvorných přípon jsou uvedeny v novočeské podobě.

5.2.2 V první slovesné třídě (používáme zde i dále obvyklé dělení do tříd podle prezéntního kmene) se původně nacházely jen dva základní typy sloves – typ *nesti*, *nesq*, *nesešb*⁹ s nulovou kmenotvornou příponou v infinitivním kmene a typ *bbrati*, *berq*, *berešb* s infinitivní příponou *-a-*.

5.2.2.1 U prvního typu již v praslovanštině docházelo k alternacím koncové kořenné souhlásky, pokud jí byla velára, a to v důsledku palatalizačních změn, např. **mogešb* > *možešb* a **mogti* > *moťi* > stsl. *mošti*, čes. *moci* × 1. os. sg. ind. prézentu *mogq*. Z těchto sloves, jejichž výrazným společným znakem je také zvláštní zakončení infinitivu (v češtině na *-ci*, resp. novější analogické *-ct*), se do současné češtiny vyvinul konjugační typ *péci*. U sloves tohoto typu se prosadily palatalizované podoby analogicky i ke tvarům, v nichž původně neměly na základě pravidelného hláskového vývoje vzniknout. Tímto postupem bylo „dotvořeno“ paradigma indikativu prézentu, když k pravidelným tvarům *pečeš*, *peče*, *pečeme*, *pečete* analogicky vznikly i tvary *peču* a *pečou*. Některá slovesa, zejména z důvodu své vysoké frekvence v jazykové komunikaci, zachovala i starší tvary bez alternací, např. *mohu* versus *můžu*, *mohou/můžou*.

5.2.2.2 Slovesa typu *začěti*, v diachronních gramatikách výstižně označovaná jako „nosovková“, se z první slovesné třídy přeřadila do druhé. Tento proces byl způsoben vývojem nosových vokálů (denazalizací) a následnou reinterpretací původně kořenného *-n-*, které zůstalo v tvarech tvořených od prezéntního kmene. Alternace mezi prezéntním a infinitivním kmenem zde vznikla v důsledku praslovanského zákona otevřených slabik. Před těmito hláskovými změnami vykazovaly tvary v paradigmatu pravidelnou strukturu – **začbn-Ø-ti*, **začbn-e-šb*. Protože se však spojení *b* a *n* v těchto tvarech vyskytovalo v různých pozicích z hlediska slabiky (**začbn'ti* × **začb'ne'šb*), po provedení zákona otevřených slabik nosová samohláska vznikla pouze v infinitivu a ve tvarech od něj odvozených. Po denazalizaci nosovky v pračes-
tině (*ę* > *ä*) se souvislost infinitivního a prezéntního kmene ještě více hláskově

9 Koncovku druhé osoby singuláru indikativu prézentu uvádíme u praslovanských podob ve formě *-šb*, u staroslověnských ve formě *-ši*. K tomuto rozdílu a k vývoji osobních koncovek viz výklady v dalších kapitolách.

zatemnila a prezntní *n* bylo přehodnoceno jako součást kmenotvorné přípony *-n-e-* > *-ne-*. Následně jsou tvořeny i sekundární analogické infinitivy s etymologicky nepůvodní kmenotvornou příponou *-nou-* (< *-no-*), např. *počít* > *počnout* apod. K tomuto procesu jistě přispěla i skutečnost, že u některých nosovkových sloves by pravidelným hláskovým vývojem vznikly tvary nežádoucím způsobem homonymní s jinými slovesy, např. *jěti* > *jieti* > **jíti* (novočeské *jmouti*), *pěti* > *pieti* > **píti* (novočeské *pnouti*). Tento vývoj se týkal nejen nosovkových sloves s původní nazálou *n*, ale také s *m* (např. výše uvedené *jěti* < *jbmti* či *đoti* < *d̥bmti*), v současné češtině tak podoba infinitivní kmenotvorné přípony alternuje ve formách *-nou-/mou-* a původní *-í-*.¹⁰

Večerka 2006b: 152

5.2.2.2.1 Čeština vykazuje tendenci ke zpravidlení všech tvarů tohoto typu sloves, srov. např. i příčestí *zajmul*, *napnut* apod., avšak vlivem zakonzerovanosti v komunikaci se stále udržují i původní, etymologicky náležité tvary. Nezřídka může být tato tendence provedena různě i v tvarech téhož slovesa s různými prefixy, např. *počít/počnout* versus původní *začít* (tvar *začnout* je sice progresivní, avšak zdaleka ne všeobecný).

*

5.2.2.3 Slovesa vzoru *umřítí* představují v češtině sice nečetný, ale přesto z hlediska vývoje pozoruhodný a z pohledu hláskového uspořádání zřetelně vyhraněný slovesný typ. Splynuly v něj totiž celkem tři různé typy sloves. V prvé řadě se jedná o slovesa první třídy s původní nulovou příponou v infinitivním kmeni, v němž následně proběhla metateze likvid. Tato změna způsobila přesunutí původního kořenného vokálu až za likvidu *r*, která se vlivem pračeských hláskových změn následně změnila v *ř*. K této změně došlo i v prezntních tvarech vlivem následující přední samohlásky a analogií v první osobě singuláru a ve třetí osobě plurálu; v prezntním kmeni navíc zanikla kořenná samohláska (měkký jer ve slabé pozici). Dobře to můžeme pozorovat u slovesa *umřítí*: **umerti* > *umřeti* > stč. *umřieti* > novočes. *umřítí* × prezntní tvary *umřeš* > stč. *umřeš*; *um̥ro* > *umru* > analogicky *umřu*, podobně též u slovesa *třítí* (*trěti*, avšak ve staroslověnštině je doložen i dubletní tvar *trōti*). Výsledkem hláskových změn byla skutečnost, že se původně infinitivní kořenná samohláska reinterpretovala jako kmenotvorná přípona (*ie* > *í*).

10 Jak lze vyvodit z předcházejících výkladů, toto *-í-* však není zcela původní kmenotvornou příponou, neboť vzniklo postupným pračeským a staročeským hláskovým vývojem z nosového *-e-*, které bylo ještě v praslovanštině součástí kořene příslušných sloves.

5.2.2.3.1 K tomuto slovesnému typu se v češtině přimklo i sloveso *mletí/mlíti*, které původně náleželo k nečetným slovesům ve třetí třídě charakteristickým provedením metateze likvid v infinitivním kmeni na rozdíl od kmene prezntního, srov. staroslověnské *mlěti* (< **melti*), *meljō*, *melješb*. Novočeské infinitivní *-í-*, které bylo taktéž reinterpretováno jako kmenotvorná přípona, zde vzniklo úžením *é > í*, nikoliv monoftongizací dlouhého *ie > í*, („jat“ po *l* zaniklo již v pračeštině). Další slovesa tohoto typu, např. *bratí*, *borjō*, *borješb* („bojovat“), *klatí*, *koljō*, *kolješb* („zabít“), se v češtině nedochovala.

5.2.2.3.2 Konečně třetím typem sloves, která splynula v novém vzoru *umřítí*, je několik sloves ze čtvrté třídy původně náležících ke vzoru *trěpěti*. Jedná se např. o sloveso *vřítí*, jež má ve staroslověnsčině doloženo paradigma *vbrěti*, *vbrjō*, *vbriši*, či *zbrěti* (*zřítí*), *zbrjō*, *zbriši*. U druhého jmenovaného příkladu však existují v češtině dublety *zřím*, *zříš* podle čtvrté třídy. Ke slovesům vzoru *umřítí* se tento typ přimknul zřejmě z důvodu paralelní hláskové podoby (ovšem ze systémového pohledu až po zániku slabého jeru v infinitivním kmeni).

5.2.3 Původní slovesa druhé třídy typu *dvignōti*, *dvignō*, *dvignešb* a *minōti*, *minō*, *minešb* zaujímají stabilní místo ve slovesném systému. Infinitivní kmenotvorná přípona *-nō-* prošla pravidelným hláskovým vývojem a změnila se ve staré češtině po denazalizaci nosovek v *-nú-* a později staročeskou diftongizací v *-nou-*. Jejich rozlišení je postaveno na základě zakončení kořene.

5.2.3.1 Slovesa typu *dvignōti* jsou souhlásková (kořen před příponou *-nō-/ne-* je zakončen na souhlásku) a tvoří některé tvary odlišně od typu *minōti*. Ve staroslověnsčině a ve staré češtině se to týkalo aoristu (tvoří aorist asigmatický i sigmatický mladší – srov. v první osobě singuláru *dvignō/dvigochō*), v současné češtině potom dalších tvarů od infinitivního kmene – participia *dvignō/(z)dvihn*, *dvignō/(z)dvihen*. Původní odsouvání kmenotvorné přípony u těchto sloves je však na ústupu ve prospěch tvarů vyrovnaných s typem *minōti*, srov. *zdvihnul*, *zdvihnut*.

5.2.3.2 Slovesa typu *minōti* mají kořen zakončený na samohlásku a při tvoření tvarů uvedených v předchozím odstavci zachovávají infinitivní kmenotvornou příponu – *minul*, *minut*. Ve staroslověnsčině i ve staré češtině tvořila pouze aorist sigmatický stejně jako ostatní samohlásková slovesa.

5.2.4. Jak je patrné z tabulky, slovesa třetí slovesné třídy s prezntní kmenotvornou příponou *-je-* představují typy, které zaznamenávají největší

variabilitu vývoje. Z dnešního pohledu zůstává stabilní jen podtyp *kryti*, *kryjō*, *kryješb*, avšak ani on nezůstal ušetřen působení některých tendencí sloves třetí třídy (srov. níže).

5.2.4.1 Ve stejné slovesné třídě zůstala slovesa typu *kupovati*, *kupujō*, *kupuješb*, i když u nich došlo k přehodnocení podoby infinitivní kmenotvorné přípony. Ta je dnes segmentována (a nejen v lingvistických popisech, ale i v systému jazyka!) v podobě *-ova-*. Původně však element *-ov-* nebyl součástí kmenotvorné přípony. Dobře to můžeme vidět např. u praslovanského slovesa *věrovati*, *věrujō*, *věruješb*, které vzniklo z kořene¹¹ **vērou-*. Z morfologického pohledu pravidelná struktura tvarů **vērouati* a **vērouješb* byla rozrůzněna různou realizací diftongu *ou*, který se v infinitivu nacházel v pozici heterosylabické (**vē'ro'ua'ti*), zatímco v přítomných tvarech v pozici tautosylabické (**vē'rou'je'sb*) a jen v tomto druhém případě se monoftongizoval.

5.2.4.1.1 Již ve staroslověnině se tento nově interpretovaný kmenový sufix *-ova-* stal velmi produktivním typem tvoření zejména denominativních sloves (např. *milb* – *milovati*, *česarbstvo* – *česarbstvovati* apod.). V analogické funkci jej nacházíme mimo jiné i v současné češtině.

5.2.4.2 Pozoruhodným vývojem procházejí též slovesa typu *mazati*. Již ve staroslověnině byla jejich původní příslušnost ke třetí slovesné třídě zastřena praslovanským hláskovým vývojem. Tento slovesný typ totiž v přítomném kmeni připínal kmenotvorný sufix *-je-* k základu zakončenému na souhlásku a v těchto případech vždy proběhly praslovanské palatalizační změny (tzv. změny souhlásek před *jotaci*), při nichž zároveň foném *j* zanikal, tedy **mazjō* > *mažō*, **mazješb* > *mažešb*.

5.2.4.2.1 Díky infinitivní kmenotvorné příponě *-a-* se slovesa typu *mazati* přimkla k první slovesné třídě, ke slovesům typu *brati*. Protože se však na rozdíl od tohoto původního slovesného vzoru jednalo o produktivní typ a zejména protože u sloves vzoru *mazati* dochází k alternaci koncové kořenné souhlásky, která je pro morfologický systém nežádoucí, vykazují tato slovesa tendenci k přechodu k páté slovesné třídě (která, jak ukážeme níže, nově vznikla až v průběhu pračeského a staročeského vývoje). V současném jazyce se tak

11 V tomto případě chápeme kořen v synchronním smyslu (v souladu s gramatickým popisem bychom mohli užít i termínu „báze“), etymologicky lze samozřejmě uvedený základ dále segmentovat na **vēr-* a příponu *-ou-*.

objevují tvary *mažu × mazám, mažeš × mazáš* apod. Naplňování této tendence se projevuje v různé míře v závislosti na frekvenci konkrétních sloves, na jejich stylistické charakteristice apod. a třeba i na různé sémantice (např. *češu vlasy × česám ovoce*), i když zde přirozeně v jazykovém úzu nelze stanovit zcela přesná kritéria – snad pouze jedinečnost každého idiolektu. Snad se také distribuce těchto tvarů odvíjí od podoby hláskových alternací, které jsou u těchto sloves přítomny. Čeština např. vykazuje tendence odstraňovat alternace *t-c* (např. stsl. *rърѣtati – rърѣstŭ, rърѣšteši*, čes. *reptati, reptu > reptám*) či *k-č* (např. stsl. *lakati – lačŭ, lačeši × čes. lákám*).

Lamprecht – Šlosar –
Bauer 1986: 207

5.2.4.3 Slovesa typu *lajati* s infinitivní kmenotvornou příponou *-a-*, která přítomní příponu připojovala k základu zakončenému na samohlásku, přešla v důsledku pračeských hláskových změn k typu *kryti*. Tento vývoj byl způsoben slabičnou kontrakcí, *lajati > láti, dějati (se) > děti (se) > děti (se) – děju (se), děješ (se)*.

5.2.4.4 Staroslověnská slovesa typu *dělati, dělajo, dělaješi a saždati, saždajo, saždaješi* patřila ke třetí slovesné třídě. Z čistě morfologického pohledu se u nich nacházela nulová přípona v infinitivním kmeni (*-a-* se opakovalo i v přítomných tvarech), i když většinou se jedná o slovesa odvozená sufixem *-a-* s variantami *-ja-* (odtud „měkký typ“ *saždati < *sadjati*) nebo *-va-* (např. stsl. *umyvati, umyvajo, umyvaješi*), přičemž u těchto variant není vždy možno rozhodnout, zda se jedná o *j* a *v* etymologické, či hiátové. Jednalo se o velmi početnou a produktivní skupinu sloves, neboť se tímto způsobem tvořila např. iterativa a nedokonavá slovesa, např. *umřeti → umirati, umirajo, umiraješi; sьkonъčati → sьkonъčavati, sьkonъčajo, sьkonъčaješi; sьgromaditi → sьgromaždati (< *sьgromadjati), sьgromaždajo, sьgromaždaješi* apod. Především v důsledku slabičné kontrakce vytvořila v pračeštině tato slovesa zcela nový typ, srov. výklad níže v odstavci 5.2.6.

Gebauer 1898: 327

5.2.4.4.1 K typu *dělati* náležela ve staroslověnině také slovesa, která se v následujícím vývoji osamostatnila a přešla ke slovesům první třídy (vzor *bráti*, respektive *mazati*). Jedná se především o taková slovesa, která obsahují před koncovou kořenovou samohláskou *a* převážně retnice, např. *kopati – kopajo, kopaješi, lamati – lamajo, lamaješi*. Obvykle se tento proces klade až do vývoje pračeského a staročeského a jeho motivace je vysvětlována analogií ke slovesům vzoru *mazati* s kořenem zakončeným na retnici (např. *klepati*). Domníváme se však, že kořeny této morfologické změny mohou být starší. Již ve staroslověnině totiž nacházíme dublety, které signalizují kolísání sloves mezi vzory *dělati* a *mazati*, např.

Lamprecht – Šlosar –
Bauer 1986: 208

*

posypati – *posypľo*, *posypľeši* i *posypajo*, *posypaješi*, *chrapati* – *chrapľo*, *chrapľeši* i *chrapajo*, *chrapaješi*, *špřtati* – *špřšto*, *špřšteši* i *špřtajo*, *špřtaješi*). Je tedy možné, že v jazykovém systému nebyl pevně ukotven status elementu *-a-*, u nějž mohlo kolísat povědomí, jedná-li se pouze o morfém slovotvorný, či zároveň i o kmenotvornou příponu (srov. např. sloveso *kapati* – *kapľo*, *kapľeši*, které se ve staroslověnštině řadí k typu *mazati*, a tedy *-a-* se chová jako kmenotvorná přípona; obdobně i *chapati* – *chapľo*, *chapľeši*). Sblížení obou typů a posléze jejich společný přechod ke slovesům první třídy by pak byl jistě v českém prostředí podpořen i hláskovým vývojem. U sloves typu *mazati* s kořenem zakončeným na retnici totiž nevzniká v souladu s vývojem západoslovanského dialektu praslovanštiny epentetické *l*, pouze měkká retnice, která ve vývoji staročeském svoji měkkost ztrácí (např. *kap'ěšb* > *kap'ěš* > *kapeš*, srov. *kapeš*).

5.2.5 Slovesa čtvrté třídy s prezntní kmenotvornou příponou *-i-* představují poměrně stabilní typ. Z jejich celkového vývoje stojí za pozornost odstranění palatalizačních změn v některých tvarech, např. v první osobě singuláru indikativu prezntu se tvar *prošu* (po přehlásce *proši*) analogií změnil v *prosím* (o těchto změnách viz příslušné pasáže v dalších kapitolách).

5.2.5.1 Typ *trpěti* bývá ve staroslověnštině rozčleňován na dva podtypy – navíc ještě *držati*. Rozdíl mezi nimi spočívá v podobě infinitivní kmenotvorné přípony, tedy *ě × a*. Její raně praslovanská forma *-ě-* se většinou změnila v *-ě-*, avšak po souhláskách *ž, š, č, j* se „depalatalizovala“ v *-a-*.

5.2.5.1.1 Pro češtinu toto vydělení považujeme za irelevantní, neboť v důsledku pračeské přehlásky *'a > ě* se na většině českého jazykového území rozdíl mezi oběma podtypy de facto setřely. Podoba s příponou *-a-* mohla zůstat u některých tvarů, např. u mužského singulárového tvaru *l*-ového přičestí *držal* (< *držatb*), avšak i zde analogií vzniká tvar *držel*.

5.2.5.1.2 Již výše jsme konstatovali, že od slovesného typu *trpěti* se oddělilo několik sloves s koncovou kořenou souhláskou *ř* (< *r'*), která přešla k nově vzniklému typu *umřiti*.

5.2.6 Slovesa páté prezntní slovesné třídy – nový slovesný typ, který se nevykytoval v praslovanštině (nenacházíme jej ani ve staroslověnštině), vznikla především v důsledku slabičného stahování, tj. kontrakce. Původně náležela k velmi početné skupině sloves třetí třídy, jejichž podoba infinitivní kmenotvorné přípony se ze synchronního pohledu jevila jako nulová (srov. blíže v odstavci 5.2.4.4).

5.2.6.1 Kontrakce způsobila, že kmenotvorná přípona *-je-* zcela splynula s *-a-* jakožto s koncovou samohláskou tvarotvorné báze, např. **dělajesb* > *děláš*, **sáz'ajesb* > **sáz'áš*, **pokryvajesb* > *pokrýváš*. Z hláskoslovného pohledu zde nenacházíme očekávaný výsledek kontrakční skupiny *aje* > *é* (srov. **dobrajego* > *dobrého*). Jedná se zřejmě o analogii podle dalších tvarů sloves této skupiny, u nichž je zachována přípona v podobě *-a-* (např. nekontrahovaná forma první osoby singuláru indikativu přítentu *dělaju*, infinitivní *dělati*, *dělal* apod.), v úvahu je třeba brát i obecný stav slovesné flexe, neboť přípona *-e-* již byla vyhrazena pro slovesa první třídy.

5.2.6.2 V důsledku pračeské přehlásky *'a* > *ě* / *'á* > *ie* se vydělil měkký podtyp *sáz'ati*, který se přesunul ke slovesům čtvrté třídy s infinitivní příponou *-ě-*. Po monoftongizaci dlouhého *ie* > *í* se zde unifikovala také přítentní kmenotvorná přípona (*trp-í-š* – *sáz-í-š*). Slovesa typu *sázeti* si však i v současné češtině ponechávají některá specifika, která pramení z jejich staré příslušnosti ke třetí slovesné třídě – např. v třetí osobě plurálu indikativu přítentu tvar *sázejí* (ten je však nověji v různé míře analogicky unifikován spolu s ostatními slovesy čtvrté třídy) či imperativ *sázej* × *pros*, *trp*.

5.2.6.3 V souladu s obecnějšími tendencemi ve slovesné flexi je třeba hodnotit také vývoj tvarů první osoby singuláru indikativu přítentu. Zde původně kontrakce z morfologických důvodů neproběhla, praslovanské **dělajō* dává pračeské a staročeské *dělaju* (případně i po přehlásce *dělaji*), **sadjajō* > *sázěju*. Posléze však i zde dochází k tvaroslovnému vyrovnání a pro stavbu nových forem se využívá koncovky *-m*, která původně patřila jen přítentu atematických sloves (srov. podrobněji níže v odstavci 5.4.3.1).

5.3 Prézens atematického slovesa *byti*

os.	stsl.	var.	raněpsl.	stč.	var.	českoksl.
singulár						
1.	ѣСМЬ		es-mi	(j)sem		
2.	ѣСИ		es-si	(j)si		
3.	ѣСТЪ	ѣ	es-ti	jest	je	je

plurál						
1.	ѢСМЗ		es-mes	(j)sme		
2.	ѢСТЕ		es-te	(j)ste		
3.	СЖТЗ		s-o-nti	(j)sú		
duál						
1.	ѢСѢѢ		-	(j)svě	(j)sva	
2.	ѢСТА		es-tā	(j)sta		
3.	ѢСТЕ	ѢСТА	es-tes	(j)sta		

Tabulka č. 24

5.3.1. Staroslověnské tvary většinou dobře odvodíme z raně praslovanského vývojového stádia (s výjimkou první osoby duálu, kde se jedná o slovan-
ský novotvar). V druhé osobě singuláru došlo k zjednodušení gemináty (*ss > s*), což můžeme přičíst jak pravidelnému zjednodušování souhláskových skupin v rámci praslovanského zákona otevřených slabik, tak i tendenci k zjednodušování výslovnosti obecně, jež nemusí být vázáno na konkrétní historické a prehistorické jazykové změny. V první a druhé osobě plurálu bylo počáteční *e-* dodáno zřejmě analogicky (indoevropská rekonstrukce zde počítá s tvary **s-mes*, **s-te*). Počáteční slovanské *j-* je protetického původu, srov. např. třetí osoba singuláru psl. **jestь* × staroindické *asti*, lat. *est*, starolitevské *esti*.

Lamprecht 1987: 100

5.3.1.2 Zakončení tvarů třetí osoby singuláru a plurálu na tvrdý jer je staroslověnskou zvláštností, pro pozdní praslovanštinu je třeba počítat s tvarem zakončeným na jer měkký. K tomu vede nejen očekávaný pravidelný vývoj **-ti > -tb*, ale také stav doložený z dalších slovanských jazyků.

5.3.1.3 Koncovka první osoby plurálu vykazuje jistou variabilitu již v pohledu indoevropské komparace. Staroslověnská forma *-mъ* zřejmě vychází z varianty **-mos*.

5.3.1.4 Výchozí tvar pro třetí osobu plurálu byl zřejmě ovlivněn podobou flexe tematických sloves, neboť vokál *o* v příponě nevyvodíme z indoevropského východiska, které se rekonstruuje v podobně **s-nti* (očekávaným výsledkem by bylo psl. **sętь*).

5.3.2 U staročeských tvarů si na první pohled všimneme zániku kořeného *e* (*jesi* × *jsi*). Tato změna bývá vysvětlována spíše nepravidelným hláskovým vývojem – oslabením samohlásky *v*, který posléze zanikl. Vytvořila se tak pobočná slabika, která je odstraněna vypouštěním počátečního *j*-. Ve staré češtině celkem hojně doložený tvar třetí osoby plurálu *jsú* má počáteční *j*-dvořeno analogicky.

5.3.2.1 Další změny v uvedených tvarech při genezi staročeských forem vysvětlíme většinou pravidelným hláskovým vývojem. Proběhl zde zejména zánik slabých jerů – *jesmb* > *jsem* a denazalizace nosovky *sotb* > (*j*)*sú*.

5.3.2.2 Ve tvaru třetí osoby singuláru a plurálu zaniká koncové *-tb*; v singulárovém tvaru je tento vývoj doložen již dubletami ve staroslověněštině (zde však odráží spíše jihovýchodoslovanský nářeční vývoj) a také v církevněslovanských památkách české redakce.

5.3.2.3 Zakončení první osoby plurálu v podobě *-me* nevychází přímo ze staroslověnského *-mъ*, nýbrž pravděpodobně navazuje na předpokládané raně praslovanské **-mes*.

5.3.2.4 Stejně jako u tematických sloves nacházíme variantní koncovku *-va* v první osobě duálu.

5.3.3 Z následného vývoje tvarů do nové češtiny je důležité upozornit na postupné upřednostnění kratšího tvaru *je* ve třetí osobě singuláru. Ve třetí osobě plurálu proběhla diftongizace *ú* > *ou* (ovšem v závislosti na nářeční stratifikaci češtiny), tedy (*j*)*sú* > (*j*)*sou*. Již výše jsme upozornili na tendenci k zařazení prezntní flexe slovesa *být* k tematickým slovesům typu *něsti* (*su*, *seš*) v některých nářečích.

5.4. Prézens tematických sloves

os.	stsl.	var.	raněpsl.	stč.	var.	českokosl.
singulár						
1.	-ж		-ām	-u/-'u	-m	
2.	-ши		-si	-š		
3.	-тѣ		-ti	-∅		-∅

os.	stsl.	var.	raněpsl.	stč.	var.	českocsl.
plurál						
1.	-МЪ		-mes/-mon	-my	-me, -m	-my
2.	-ТѢ		-te	-te		
3.	-ѢТЪ/-АТЪ		-nti	-ú/-ie		
duál						
1.	-ЕѢ	-ЕА	-wos	-vě, -va	-ma	
2.	-ТА		-tā	-ta		
3.	-ТѢ	-ТА	-tes	-ta		

Tabulka č. 25

5.4.1. Prézenní koncovky ve většině případů navazují na tzv. primární slovesné koncovky indoevropské. Některé můžeme přímo odvodit od příslušných forem indoevropských, u některých však nacházíme zvláštní slovanské inovace.

5.4.1.1 To se týká zejména první osoby singuláru; praslovanské *-o* (doložené v této podobě ve staroslovenštině) vzniklo nejspíše z *-ām*, ačkoliv srovnávací indoevropská rekonstrukce zde počítá spíše s podobou (pozdně indoevropskou) *-ō*. Názory na původ této specifické praslovanské koncovky se různí, lákavá je např. souvislost s jazyky indickými (srov. sti. *bhara-mi*) či s latinským konjunktivem (srov. lat. *fer-am*), novější výklady však spíše počítají s variantní indoevropskou osobní příponou zakončenou na *-m*. Některé rekonstrukce pra-indoevropštiny pracují se sekundární koncovkou první osoby singuláru v podobě původně slabičného *m̥*.

5.4.1.2 Ne zcela jistý je rovněž původ duálových koncovek. Na indoevropské východisko dobře navazuje jen třetí osoba duálu. U druhé osoby počítáme nejspíše se slovanskou inovací v podobě *-tā* a u první osoby duálu uvádíme rekonstrukci indoevropskou, s níž se slovanská forma shoduje pouze přítomností hlásky *v*.

5.4.1.3 Konsonant *š* v koncovce druhé osoby singuláru vznikl nejprve jako varianta u sloves čtvrté třídy s prezenní kmenovou příponou *-i-*, a to jako výsledek pravidelné pozdně indoevropské nářeční změny *s* po *i, u, r, k* (**prosis* >

Gebauer 1898: 7

Erhart 1982: 19

Vavroušek 2008: 67

**prosiši*). Poté se analogicky rozšířil i k ostatním typům tematických sloves (srov. podobný proces u aoristových koncovek v odstavci 5.7.1).

5.4.2 U staroslověnských podob koncovek přítomnosti je třeba upozornit zvlášť na druhou osobu singuláru, kde nacházíme *-ši* oproti očekávanému a také předpokládanému praslovanskému *-šb*. K praslovanské rekonstrukci **-šb* jednoznačně ukazují všechny ostatní slovanské jazyky; ve staroslověnině se tedy jedná o zvláštní koncovku, jejíž vznik bývá nejčastěji vysvětlován kontaminací s atematickým *-si*.

Kurz 1969: 118

5.4.2.1 Obdobně musíme poukázat na zakončení třetí osoby singuláru a třetí osoby plurálu. Koncová samohláska ve staroslověnině vyznívá na tvrdý jer (*-tʰ*, respektive *-ɔtʰ/-ɛtʰ*), zatímco pro praslovanštinu – opět na základě komparace ostatních slovanských jazyků – počítáme se zakončením na měkký jer (*-tb* a *-ɔtb/-ɛtb*). Také zde se jedná o staroslověnskou zvláštnost.

5.4.2.2 Tyto koncovky se ve staroslověnině připojovaly k přítomnému kmeni, který byl zakončen na *e* či *i* (ve druhé slovesné třídě to bylo *n-e* a ve třetí *j-e*). V první osobě singuláru a ve třetí osobě plurálu měl tento samohláskový element kmenotvorné přípony podobu *o* (zřejmě důsledek ablautového střídání), přičemž v první osobě singuláru došlo pravděpodobně k jeho splynutí s koncovkou (avšak srov. též výše v odstavci 5.4.1.1). U sloves čtvrté třídy v první osobě singuláru způsobila kmenotvorná přípona, která se stala neslabičnou, měkčení předcházející souhlásky, např. **prosjǫ > prošǫ*, **chodjǫ > choždǫ* (zde staroslověnská a bulharská střídnice *žd* na rozdíl od českého *z*) či **trǫpjǫ > trǫplǫ* (zde epentetické *l*, které není v jazycích západoslovanských). U téhož typu sloves nacházíme ve třetí osobě plurálu koncovku *-ɛtb* (oproti většinovému *-ɔtb* u tematických sloves), která zřejmě byla přejata analogicky od sloves atematických (proti hypotetickému vzniku z *-jɔtb* svědčí nepřítomnost palatalizované předcházející souhlásky, tedy *prošetb*, nikoliv **prošetb!*). Praslovanská koncovka *-ɛtb* však mohla vzniknout také přímo ze spojení **int(i)*.

Erhart 1982: 173

*

5.4.2.3 Již ve staroslověnině, a to od nejstarších památek, je dosvědčeno splyvání koncovek druhé a třetí osoby duálu ve prospěch koncovky původně druhé osoby (*-ta*). Tento jev budeme pozorovat ještě níže u dalších paradigm – u aoristu a imperfekta. Z mladších staroslověnských památek je doložena i dubletní koncovka v první osobě duálu, a to ve formě *-va*.

5.4.3 Stará čeština navazuje na koncovky praslovanské, i když zde došlo k několika důležitým inovacím. Výsledkem pravidelného hláskového vývoje jsou koncovky první osoby singuláru indikativu přítomného (-*o* /-*o* se změnilo v -*u* /-*u* denazalizací nosové samohlásky), dále druhé osoby singuláru, kde se praslovanské *-*sb* po zániku koncového slabého jeru změnilo v -*š*, a také denazalizace nosovky ve třetí osobě plurálu (-*o* > -*ú* a -*e* > -*ä* > -*ie*).

5.4.3.1 V první osobě singuláru u sloves čtvrté a páté třídy a také částečně po jistou dobu i u některých sloves třetí třídy (např. u slovesa *píti*: *piem* > *pím*), se na konci staročeského období začala prosazovat koncovka -*m* (< **mb*), která byla převzata od atematických sloves. Tato změna byla vyvolána především snahou morfologického systému o odstranění nežádoucích alternací ohýbaného základu příslušných sloves.

5.4.3.1.1 U sloves čtvrté třídy se tak odstraňovalo měkčení koncové kořenné souhlásky, jehož původ jsme vysvětlili výše, např. *prošu* (> *proši*) – s alternující hláskou oproti *prosíš* atd. – se změnilo v *prosím*, *choz'u* (> *choz'i*) – oproti *chodíš* atd. – se změnilo v *chodím*. Působil zde jistě i vliv tvarů původně atematických sloves *jiem*, *jieš* a *viem*, *vieš*, která do čtvrté třídy přešla.

5.4.3.1.2 U sloves páté třídy se touto změnou odstranilo v indikativu přítomného singuláru alternování základů *dělá-* versus *dělaj-*; původní tvary *dělaju* se změnilo v *dělám*. Také zde můžeme nacházet vliv tvarů původně atematických sloves *dám*, *dáš* a *(j)mám*, *(j)máš*, která se v češtině vřadila mezi slovesa páté třídy.

5.4.3.2 Koncové praslovanské -*tb* v češtině zaniklo ve třetí osobě singuláru a ve třetí osobě plurálu. V singuláru tak vznikla nulová koncovka, která je doložena i v církevněslovanských památkách českého původu.

5.4.3.3 V první osobě plurálu na staroslověnskou koncovku -*mb* v češtině přímo navazuje pouze koncovka -*m* (po zániku koncového jeru), která byla původně možná u všech tematických sloves, avšak po proniknutí koncovky -*m* do první osoby singuláru sloves čtvrté a páté třídy již zde docházelo k nežádoucí homonymii. Nejčastější staročeskou koncovkou první osoby plurálu je -*my*. Tato koncovka, jejíž vznik se vysvětluje nejčastěji analogií se zájmenem *my*, je doložena již v církevněslovanských památkách českého původu z 10.–11. století. Současná čeština disponuje především koncovkou -*me*, která zřejmě navazuje na raně praslovanskou/pozdně indoevropskou variantu *-*mes*.

Mareš 1963

Mareš 1963

5.4.3.4 V první osobě duálu se ve staré češtině vedle dubletních tvarů *-vě/-va* objevuje též analogická koncovka *-ma*, přičemž hláska *m* je zde užitá jako příznak první osoby (srov. zejména plurálové *-mel/-myl/-m*, ale také u některých slovesných typů v první osobě singuláru *-m*).

5.4.4 Z mladšího vývoje v češtině pozorujeme prakticky již jen změny vyvolané pravidelnými hláskovými zákonitostmi. V první osobě singuláru u slovesných typů s koncovkou *-u* (po měkkých souhláskách) proběhla již v první polovině 14. století přehláska v *i*. Tato změna však nebyla dodnes z důvodu pravidelnosti morfologického systému zcela provedena – srov. konkurenci tvarů *kupuju* versus *kupuji*, *mažu* versus *maži*, nehledě na nářeční podoby *chcu* apod. Ve třetí osobě plurálu se na větší části českého jazykového území *-ú* diftongizovalo v *-ou* a *-ie* naopak monoftongizovalo v *-í*.

5.5 Imperativ

Slovesa 1. a 2. třídy:

Osoba	stsl.	var.	raně psl.	stč.	var.
singulár					
1.	--		--		
2.	-и		-oiš	-i/-Ø	
3.	-и		-oit	-i/-Ø	
plurál					
1.	-ѣмъ		-oime	-ěme	-Ø-me
2.	-ѣте		-oite	-ěte	-Ø-te
3.	--		--	--	
duál					
1.	-ѣѣ		-oiwos	-ěvě	-Ø-vě
2.	-ѣта		-oitā	-ěta	-Ø-vě
3.	--		--	--	

Tabulka č. 26

Slovesa 3. třídy:

Osoba	stsl.	var.	raně psl.	stč.	var.
singulár					
1.	--		--		
2.	-и		- ³ oiš	-j	
3.	-и		- ³ oit	-j	
plurál					
1.	-имъ		- ³ oime	-jme	
2.	-ите		- ³ oite	-jte	
3.	--		--	--	
duál					
1.	-ивѣ		- ³ oiwos	-jvě	
2.	-ита		- ³ oitā	-jta	
3.	--		--	--	

Tabulka č. 27

Slovesa 4. třídy

Osoba	stsl.	var.	raně psl.	stč.	var.
singulár					
1.	--		--	--	
2.	-и		-oiš	-Ø/-i	
3.	-и		-oit	-Ø/-i	
plurál					
1.	-имъ		-oime	-ime	-Ø-me
2.	-ите		-oite	-ite	-Ø-te
3.	--		--	--	

Osoba	stsl.	var.	raně psl.	stč.	var.
duál					
1.	-ивѣ		-oiwos	-ivě	-Ø-vě
2.	-ита		-oitā	-ita	-Ø-vě
3.	--		--	--	

Tabulka č. 28

5.5.1 Praslovanský imperativ není pokračováním indoevropského imperativu, nýbrž optativu („přáci“ způsob) tvořeného formantem *-oi-*, srov. např. řecké *pherois* (2. osoba singuláru optativu), *pheroit* (3. osoba singuláru optativu). Tento formant v rámci praslovanského zákona otevřených slabik prodělal monoftongizaci diftongů, přičemž pravidelným výsledkem monoftongizace *oi* byla samohláska *ě*, ve druhé a třetí osobě singuláru však *i*. U sloves třetí slovesné třídy příponě *-oi-* předcházelo palatální *j*, proto došlo nejprve k přehlásce *’o > e* a poté teprve k monoftongizaci diftongu *ei > i*.

5.5.1.1 Podoba *s -i-* je také u sloves čtvrté třídy, zřejmě se jedná o analogii. Bylo by zde jistě velmi lákavé zvažovat vliv přítomné kmenotvorné přípony, která se i v jiných tvarech stává neslabičnou a způsobuje přehlásku samohlásky (v imperativu tedy hypoteticky *-ioi > -joi > -ei > -i*), avšak to bychom museli očekávat také změkčení koncové kořenné souhlásky – (**prosjoiš > *prošeī > *proši*, (**prosjoime > *prošeime > *prošimъ*, což však v imperativu nenacházíme.

5.5.1.2 Podobu staroslověnských koncovek, které velmi dobře reprezentují pozdně praslovanské formy, vysvětlíme většinou také pravidelnými hláskovými změnami, např. u druhé a třetí osoby singuláru zanikly koncové konsonanty působením zákona otevřených slabik.

5.5.1.3 U koncovek prvních osob plurálu a duálu finální části přímo ne navazují na rekonstruované tvary. V první osobě plurálu nacházíme variabilitu tzv. sekundárních koncovek již v případě jejich indoevropské rekonstrukce. U první osoby duálu můžeme spatřovat prajazykové souvislosti v případě hlásky *v* (**w*), zakončení na *-ě*, které nacházíme i v dalších slovesných paradigmatech, bývá vysvětlováno různě, snad se jako nejpřijatelnější jeví analogie se zájmeným tvarem *vě*. Srov. též u koncovky indikativu přítomného v odstavci 5.4.1.2.

5.5.2 Ve staré češtině způsobila přestavbu imperativních paradigmat zejména tendence k vypouštění koncového *-i* v singuláru. Toto *i* zůstalo zachováno jen v případech, kdy by jeho zánik vedl k vytvoření obtížně vyslovitelného tvaru (např. u sloves *mřít* – *mři*, *zdvihnout* – *zdvihni* apod.).

5.5.2.1 Vlivem těchto novotvarů došlo k vypouštění přípony také v plurálových a duálových tvarech. Můžeme tak nalézt tvary od sloves třetí třídy – *kryjme*, *kryjte*, ale také dubletní tvary u ostatních slovesných tříd – *nesěme/nesme*, *prosíte/proste*. Zejména u sloves čtvrté třídy si můžeme povšimnout, že se tímto procesem odstraňovala homonymie (neúplná – je třeba vzít v potaz rozdílnou kvantitu samohlásky *i*) s indikativem přítomnosti.

5.5.3 Atematická slovesa *dati*, *jasti* a *věděti* měla původně svá vlastní variantní paradigmatata charakteristická zejména odlišnou singulárovou koncovkou (*-b* místo *-i*). Jejich staroslověnskou podobu v komparaci se starou češtinou uvádíme v následujících tabulkách:

DATI					
Osoba	stsl.	var.	raně psl.	stč.	var.
singulár					
1.	-		--	--	
2.	ДАЖАЬ	ДАЭЬ	dōd-jiš	daj	
3.	ДАЖАЬ	ДАЭЬ	dōd-jit	daj	
plurál					
1.	ДАДИМЪ		dōd-ime	dajme	
2.	ДАДИТЕ		dōd-ite	dajte	
3.	--		--	--	
duál					
1.	ДАДИВЪ		dōd-ivos	dajvě	
2.	ДАДИТА		dōd-itā	dajta	
3.	--		--	--	

Tabulka č. 29

JASTI					
Osoba	stsl.	var.	raně psl.	stč.	var.
singulár					
1.	-		--	--	
2.	ЯЖДЬ		ēd-jiš	jěz	
3.	ЯЖДЬ		ēd-jit	jěz	
plurál					
1.	ЯДИМЪ		ēd-ime	jězme	
2.	ЯДИТЕ		ēd-ite	jězte	
3.	--		--	--	
duál					
1.	ЯДИЕѢ		ēd-iwos	jězvě	
2.	ЯДИТА		ēd-itā	jězta	
3.	--		--	--	

Tabulka č. 30

VĚDĚTI					
Osoba	stsl.	var.	raně psl.	stč.	var.
singulár					
1.	-		--	--	
2.	ВѢЖДЬ		void-jiš	věz	
3.	ВѢЖДЬ		void-jit	věz	
plurál					
1.	ВѢДИМЪ		void-ime	vězme	
2.	ВѢДИТЕ		void-ite	vězte	
3.	--		--	--	

Osoba	stsl.	var.	raně psl.	stč.	var.
duál					
1.	ѢДНѢѢ		void-iwos	vězvě	
2.	ѢДНѢТА		void-itā	vězta	
3.	--		--	--	

Tabulka č. 31

5.5.3.1 Starší jazykověda se domnívala, že tvary singuláru imperativu u těchto tří sloves zřejmě navazují na indoevropský imperativ, který byl charakteristický připojováním formantu *-dhi* (zejména právě u atematických sloves, srov. řecké *ísthi* „bud“). Výsledná podoba koncovky, kterou pro praslovanštinu můžeme rekonstruovat v podobě **-djb* (tedy **dadjb*, **jadjb* a **vědjь*), by poté byla dána kontaminací s indoevropským optativem atematických sloves, jenž obsahoval v příponě hlásku *j*. Novější výsledky indoevropské rekonstrukce však ukazují, že také imperativ atematických sloves ve slovanských jazycích je pokračováním indoevropského optativu. Ten totiž u atematických sloves měl v prajazyce příponu *-yē/-ī-*. Tvary imperativu rekonstruované do raně praslovanštiny ve výše uvedených tabulkách tak nepovažujeme za nesporné.

Gebauer 1898: 37

Erhart 1982

5.5.3.2 Praslovanské **dj* se vyvíjí v důsledku tzv. změn souhlásek před jotací v pozdní praslovanštině různě – ve staroslověněštině a v bulharštině nacházíme *žd*, v češtině *z* apod. Ze staroslověnských variant je v této souvislosti důležité upozornit na tvar *dazь*, který nacházíme v *Kyjevských listech*, a to v souladu s předpokládanou „normou“ velkomoravské staroslověněštiny, jež byla v některých výrazných jevech v souladu se západoslovanským jazykovým prostředím.

Večerka 2010: 102

5.5.3.3 Staročeské tvary imperativu slovesa *dati* jsou odvozeny od mladšího analogického tvaru *daj* a zařazeny do paradigmatu podle sloves třetí (> páté) třídy (paralelní tvary *dajь* atd. dokládají také mladší církevněslovanské památky). Slovesa *jísti* a *věděti* si zachovávají archaické tvary v singuláru, v plurálu a v duálu imperativu se přimykají ke slovesům čtvrté třídy.

5.5.3.4 Také tematické sloveso *viděti* má v imperativu doloženy tvary vycházející z atematických sloves – *viz*, *vizme* apod. (ovšem vedle variantních a z určitého úhlu pohledu „náležitých“ tvarů *vid'*, *vid'me* apod.). Spatřuje se zde

analogie s atematickým slovesem *věděti*, avšak nemusí to být jen analogie čistě morfoloická. Obě slovesa totiž pocházejí ze stejného kořene odlišeného pouze různým ablautovým stupněm – **woid-* > *věděti* a **weid-* > *viděti*, zřejmě je tedy také souvislost sémantická.

5.5.3.5 Atematické sloveso *míti* tvoří imperativ tematicky podle třetí třídy již ve staroslověně. Ve stejné době tvoří imperativ tematický podle sloves první třídy také sloveso *byti*, a to od základu *bŏdŏ*, *bŏdeši*.

5.6 Aorist asigmatický

os.	stsl.	var.	raněpsl.	stč.	var.	českosl.
singulár						
1.	-ъ		-om	-Ø		
2.	-e		-es	-e		
3.	-e		-et	-e		
plurál						
1.	-omъ		-omon	-om		
2.	-ete		-ete	-ete		
3.	-ъ		-ont	-ú		
duál						
1.	-ove		-owe	-ově, -ova		
2.	-eta		-etom	-eta		
3.	-ete	-eta	-etem	-eta		

Tabulka č. 32

5.6.1. Praslovanský aorist asigmatický tvořila pouze určitá část sloves, tzv. slovesa souhlásková, což jsou slovesa 1. a 2. třídy zakončená v kmeni/kořeni na souhlásku – typ *nes-ti* a *dvig-ŋŏ-ti*. Koncovky se připínaly přímo ke kořeni. U tohoto aoristu (ve starší literatuře se označuje také jako „silný“) však nenacházíme původní koncovky, nýbrž koncovky přejaté z indoevropského imperfekta, které ve slovanské větvi indoevropštiny v této formě zaniklo.

5.6.2 Staroslověnské koncovky dobře reflektují pozdně praslovanský stav. Jsou výsledkem především pravidelných hláskových změn – koncové konsonanty zanikly v důsledku praslovanského zákona otevřených slabik, ve třetí osobě plurálu vzniklo nosové ρ z tautosylabického $on(+t)$. V první osobě singuláru a plurálu vznikl tvrdý jer ze spojení om či on po zániku koncového konsonantu obdobně jako v nominativu singuláru mužských o-kmenů nepříliš průhlednou a nejednotně vysvětlovanou hláskovou změnou (srov. odstavce 2.2.1).

5.6.2.1 Duálové koncovky není vždy snadné jednoznačně usouvztažnit s indoevropským východiskem. Zejména to můžeme pozorovat na koncove první osoby, jejíž slovanská podoba bývá vykládána různě, např. vlivem duálového tvaru zájmena *vě* („my dva“). Také v tomto paradigmatu spatřujeme postupné splývání koncovek druhé a třetí osoby ve prospěch tvaru zakončeného na *-ta*.

Lamprecht 1987: 97

5.6.3 Staročeské koncovky jsou výsledkem pravidelných hláskových změn. Zanikly koncové slabé jery ($-b > -\emptyset$, $-omb > -om$), nosové $-\rho$ se denazalizovalo v $-ú$. Hláskový vývoj vedl k tomu, že se tvary asigmatického aoristu staly morfologicky nevýhodnými. První osoba singuláru s nulovou koncovkou byla rovna čistému kořeni, u sloves první třídy docházelo k homonymii s přítomnými tvary ve třetí osobě singuláru (*nese, vede*), ve druhé osobě plurálu (*nesete, vedete*), ve třetí osobě plurálu (*nesú, vedú*) a ve druhé a třetí osobě duálu (*neseta, vedeta*), což bylo jistě důležitou příčinou ústupu tohoto typu aoristu.

5.6.4 Příklady paradigmat aoristu asigmatického

VESTI		
os.	stsl.	stč.
singulár		
1.	ВѢАЪ	uved
2.	ВѢАѢ	uvede
3.	ВѢАѢ	uvede

os.	stsl.	stč.
plurál		
1.	ВЕДОМЪ	uvedom
2.	ВЕДЕТЕ	uvedete
3.	ВЕДЪ	uvedú
duál		
1.	ВЕДОВѢ	uvedově
2.	ВЕДЕТА	uvedeta
3.	ВЕДЕТЕ	uvedete

Tabulka č. 33

DVIGNŪTI		
os.	stsl.	stč.
singulár		
1.	ДВИГЪ	dvih
2.	ДВИЖЕ	dviže
3.	ДВИЖЕ	dviže
plurál		
1.	ДВИГОМЪ	dvihom
2.	ДВИЖЕТЕ	dvižete
3.	ДВИГЪ	dvihú
duál		
1.	ДВИГОВѢ	dvihově
2.	ДВИЖЕТА	dvižeta
3.	ДВИЖЕТЕ	dvižete

Tabulka č. 34

5.7 Aorist sigmatický

os.	stsl.	var.	raněpsl.	stč.	var.	českokosl.
singulár						
1.	-χῥ		-som	-ch		
2.	-∅		-s-s	-∅		
3.	-∅		-s-t	-∅		
plurál						
1.	-χΟΜῤ		-somon	-chom	-chomy, -chome	
2.	-CTE		-ste	-ste	-šte	
3.	-III A		-spt	-chu		
duál						
1.	-χΟΕῤ		-sowe	-chově	-chova	
2.	-CTA		-stom	-sta	-šta	
3.	-CTE	-CTA	-stem	-sta	-šta	

Tabulka č. 35

5.7.1 Sigmatický aorist je pokračováním indoevropského aoristu. Souhláska *s*, která je součástí většiny koncovek, se u některých sloves obměnila na základě nářečně pozdně indoevropské pravidelné hláskové změny *s* po *i*, *u*, *r*, *k* (> *ś* > *ch/š*¹²), např. u sloves, jejichž kmen nebo kořen byl zakončen na *i* (**prosisom* > **prosichṓ*) či *u* (**krūsom* > *krychṓ*). Takto pozměněné koncovky se potom analogicky šířily i ke slovesům, která k pravidelné hláskové změně nevykazovala příslušné podmínky.

5.7.2 Staroslověnské formy koncovek jinak vysvětlíme většinou pravidelnými hláskovými změnami – zanikání konsonantů na konci slov (tímto způsobem vznikly nulové koncovky u druhé a třetí osoby singuláru), vývoj

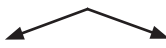
12 Distribuce těchto dvou variant souvisí s praslovanskými palatalizačními zákonitostmi: *š* nacházíme před předními samohláskami, *ch* před nepředními. Následoval-li za indoevropskou hláskou *s* konsonant, ke změně nedošlo.

koncového *-om, -on* > *-v*, vznik nosovky ve třetí osobě plurálu (**n > ʋn > ɛ*). Jisté problémy opět činí duálové formy; pro koncové *-vě* v první osobě duálu srov. předchozí výklad u sigmatického aoristu. Také zde pozorujeme již ve staroslověněštině přejímání koncovky druhé osoby duálu do třetí osoby.

5.7.2.1 Koncovky sigmatického aoristu se ve staroslověněštině připínaly k minulému kmeni. Tento způsob tvoření byl bezproblémový u většiny sloves, která měla kořen (s nulovou příponou) nebo kmen zakončený na samohlásku.

Kurz 1969: 138

Přehled způsobů tvoření aoristu:

aorist asigmatický	aorist sigmatický		
slovesa 1. a 2. třídy, jejichž infinitivní kořen = kmen je zakončený na souhlásku	slovesa, jejichž infinitivní kmen/ kořen je zakončený na samohlásku	slovesa 1. a 2. třídy, jejichž infinitivní kořen = kmen je zakončený na souhlásku	
			
		aorist sigmatický starší (kratší)	aorist sigmatický mladší (delší)

Tabulka č. 36

5.7.2.2 Sigmatický aorist však tvořila také souhlásková slovesa první a druhé třídy (typ *nesti* a *dvignoti*). Zde nacházíme dvojí možný způsob tvoření, přičemž to neznamená, že by od každého souhláskového slovesa byly ve staroslověněštině doloženy oba typy.

5.7.2.2.1 Z hlediska tvarové transparentnosti a pravidelnosti z pohledu morfologického systému představoval problém typ tzv. aoristu sigmatického staršího u souhláskových sloves. Zde se sigmatické koncovky (a to jak inovované s hláskami *ch/š < ś*, tak i ve starší podobě se *s*) připínaly přímo ke kořeni (či kmeni s nulovou příponou), který měl kořenou samohlásku v prodlouženém ablautovém stupni. Docházelo tak z pohledu změn klasické praslovánštiny ke změně kvality samohlásky (*ē > ě, ō > a*) a ke zjednodušování souhláskových skupin. Např. u staroslověnského slovesa *rešti* (< **rekti*) vznikl tvar první osoby singuláru aoristu sigmatického staršího *rěchv* z raně praslovanské formy **rěkšom* (< **rěksom*). Srov. kompletní paradigma (druhá a třetí osoba singuláru

netvoří zvláštní tvary, jsou zde pro úplnost paradigmatu uvedeny tvary aoristu asigmatického):

osoba	singulár	plurál	duál
1.	рѣхъ	рѣхомъ	рѣховѣ
2.	рече	рѣсте	рѣста
3.	рече	рѣша	рѣсте

Tabulka č. 37

Starší *s*-ové koncovky zachovává např. aorist sigmatický starší u slovesa *vesti*: *věsъ*, v plurálu *věsomъ*, *věste*, *věse*, duál *věsově*, *věsta*, *věste*. Je nasnadě, že dle základních principů morfologického systému byly takovéto hláskoslovnými změnami „zatemněné“ tvary odsouvány a na jejich místo se posléze prosadil další typ – aorist sigmatický mladší.

5.7.2.2 Aorist sigmatický mladší (nazývaný též delší) se u souhláskových sloves první a druhé třídy ve staroslověně tvořil přidáním samohláskového formantu *-o-* mezi kořen / infinitivní kmen s nulovou příponou a sigmatickou koncovku (vesměš v podobách s pozměněnou souhláskou *s > ch/s*). V tomto případě již nedocházelo k dalším hláskovým změnám a báze sloves zůstávala bez alternací, např. *rekochъ*, *vedochъ* atd.

5.7.3 Na formě staročeských koncovek aoristu sigmatického se podepsal v prvních osobách singuláru a plurálu zánik koncového jeru. V první osobě duálu nacházíme variantní koncovku *-chova* (dubletnost finálního *-vě* a *-va* pozorujeme i v dalších konjugačních paradigmatech), splynutí forem druhé a třetí osoby duálu je již ve staré češtině doloženo bez výjimky.

5.7.3.1 Zvláštní pozornost si zaslouží staročeský tvar koncovky aoristu sigmatického ve třetí osobě plurálu. Zde totiž nemůžeme spatřovat přímou návaznost na staroslověnětinu ani na společné východisko praslovanské. Koncovka *-chu* byla do staročeského aoristu sigmatického přejata z druhého jednoduchého minulého času, z imperfekta, jímž se budeme zabývat níže.

5.7.3.2 Těsnější spojitost aoristu a imperfekta konečně můžeme sledovat i u dubletních koncovek v druhé osobě plurálu a ve druhé a třetí osobě duálu.

Zde se totiž ve staré češtině objevují i formy *-šte* a *-šta*, které také považujeme za původně koncovky imperfekta. Postupné formální sblížení aoristu a imperfekta ve staré češtině jistě svědčí o postupné ztrátě jejich pozice v morfolo- gickém subsystému slovesných časů.

5.7.3.3 V první osobě plurálu nacházíme ve staré češtině dubletní kon- covky *-chom*, *-chome*, *-chomy*. Ve finálních elementech koncovek se jedná o ob- dobnou variantnost jako u přezentu (srov. kap. 5.4.3.3).

5.7.3.3 Aorist sigmatický starší je ve staré češtině doložen velmi zřídka, a to spíše jen u některých frekventovanějších slovesných tvarů, např. *řech* (první osoba singuláru od slovesa *řéci*) a *řechu* (třetí osoba plurálu).

5.7.3.4 Hojněji je ve staré češtině od sloves souhláskových doložen aorist sigmatický mladší, avšak s jednou důležitou odlišností od staroslověnštiny. Vloženým formantem zde totiž je, tak jako v dalších západoslovanských jaz- ycích, samohláska *-e-* (x stsl. *-o-*). Nacházíme tak ve staré češtině tvary *vedech*, *nesechom* apod.

5.7.4. Příklady paradigmat aoristu sigmatického (bez zřetele k variantním tvarům)

5.7.4.1 Samohlásková slovesa

PROSITI		
os.	stsl.	stč.
singulár		
1.	просиѡъ	prosich
2.	проси	prosi
3.	проси	prosi
plurál		
1.	просиѡмъ	prosichom
2.	просистѣ	prosiste
3.	просиша	prosichu

os.	stsl.	stč.
duál		
1.	просиховѣ	prosichově
2.	просиста	prosista
3.	просисте	prosista

Tabulka č. 38

ВЪРАТИ		
os.	stsl.	stč.
singulár		
1.	вѣрэхъ	sebrach
2.	вѣра	sebra
3.	вѣра	sebra
plurál		
1.	вѣрахомъ	sebrachom
2.	вѣрасте	sebraste
3.	вѣраша	sebrachu
duál		
1.	вѣраховѣ	sebrachově
2.	вѣраста	sebrasta
3.	вѣрасте	sebrasta

Tabulka č. 39

MINŪTI		
os.	stsl.	stč.
singulár		
1.	МИНѸХЪ	minuch
2.	МИНѸ	minu
3.	МИНѸ	minu
plurál		
1.	МИНѸХОМЪ	minuchom
2.	МИНѸСТЕ	minuste
3.	МИНѸША	minuchu
duál		
1.	МИНѸХОВѢ	minuchově
2.	МИНѸСТА	minusta
3.	МИНѸСТЕ	minusta

Tabulka č. 40

5.7.4.2 Souhlásková slovesa, aorist sigmatický starší

*REKTI		
os.	stsl.	stč.
singulár		
1.	рѣхъ	řech
2.	рече	řeče
3.	рече	řeče
plurál		
1.	рѣхомъ	řechom
2.	рѣсте	řeste
3.	рѣша	řechu

os.	stsl.	stč.
duál		
1.	рѣχоеѣ	řechově
2.	рѣста	řěsta
3.	рѣсте	řěsta

Tabulka č. 41

5.7.4.3 Souhlásková slovesa, aorist sigmatický mladší

VESTI		
os.	stsl.	stč.
singulár		
1.	ведохъ	uvedech
2.	веде	uvede
3.	веде	uvede
plurál		
1.	ведохомъ	uvedechom
2.	ведосте	uvedeste
3.	ведоша	uvedechu
duál		
1.	ведохоеѣ	uvedechově
2.	ведоста	uvedosta
3.	ведосте	uvedosta

Tabulka č. 42

DVIGNŦTI		
os.	stsl.	stč.
singulár		
1.	ДВИГОУЪ	dvižech
2.	ДВИЖЕ	dviže
3.	ДВИЖЕ	dviže
plurál		
1.	ДВИГОУОМЪ	dvižechom
2.	ДВИГОУЕ	dvižeste
3.	ДВИГОША	dvižechu
duál		
1.	ДВИГОУОВѢ	dvižechově
2.	ДВИГОСТА	dvižesta
3.	ДВИГОУЕ	dvižesta

Tabulka č. 43

5.8 Imperfektum

os.	stsl.	var.	raněpsl.	stč.	var.	českosl.
singulár						
1.	-АУЪ		-ašom ¹³	-ch		
2.	-АШЕ		-ašes	-še		
3.	-АШЕ		-ašet	-še		
plurál						
1.	-АУОМЪ		-ašomon	-chom	-chomy, -chome	
2.	-АШЕТЕ		-ašete	-šte	-ste	
3.	-АУЪ		-ašont	-chu		

os.	stsl.	var.	raněpsl.	stč.	var.	českokosl.
duál						
1.	-АХОВѢ		-ašowe	-chově	-chova	
2.	-АШЕТА	-АСТА	-ašetom	-šta	-sta	
3.	-АШЕТЕ	-АШЕТА, -АСТА	-ašetem	-šta	-sta	

Tabulka č. 44

5.8.1 Imperfektum v této podobě představuje slovanský novotvar (původní indoevropské imperfektum ve slovanštině zaniklo, jeho koncovky byly využity při tvoření asigmatického aoristu, srov. odstavec 5.6.1), přičemž již na první pohled je zřetelné, že koncovky souvisejí s aoristem sigmatickým. Podle hláskového uspořádání musíme konstatovat, že v této podobě byly vytvořeny až analogicky v rané praslovanštině. Vznik souhlásky *š*, která se později realizuje jako *š* před předními vokály a *ch* před nepředními, totiž zde nemůžeme vysvětlit pravidelnou hláskovou změnou (z *s* po *i*, *u*, *r*, *k* v jazykové větvi, jejíž součástí byla vznikající rodina slovanská).

5.8.1.1 Zajímavou hypotézu o vzniku slovanského imperfekta přinesla dřívější jazykyně (zejména historicko-srovnávací lingvistika 19. století). Původ imperfekta tak byl vysvětlován gramatikalizací opisného tvaru (počítá se např. se splynutím některého participiálního či jiného jmenného slovesného tvaru s postpozitivně připojovaným imperfektem od kořene **-es-*). Tato hypotéza je velmi lákavá s ohledem na další vývoj slovanského imperfekta, který postupuje dle gramatikalizačních tendencí – složený tvar se nedělitelně spojuje a na morfologickém švu podstupuje hláskové změny (v tomto případě slabičná kontrakce – srov. ještě níže v odstavci 5.8.3).

5.8.1.2 Původ imperfekta však bývá vysvětlován i jinými způsoby, např. bylo upozorněno na souvislosti s litevským préteritem či latinským imperfektem některých sloves. Ať tak či onak, dotvoření slovanského imperfekta vlivem

Gebauer 1898: 53

*

Erhart 1982: 178

13 Rekonstrukci hlásky *š* v koncovkách nepovažujeme za nespornou. Jak ukazujeme ve výkladech níže, tyto koncovky byly přejaty analogicky z aoristu a vzhledem ke skutečnosti, že neznáme přesnou dataci změny pozdně indoevropského *š* v *ch/š*, nelze s jistotou stanovit, v jaké konkrétní formě došlo k analogickému přejetí.

aoristových koncovek musíme z hláskových důvodů (srov. výše) předpokládat až v samostatném praslovanském vývoji.

5.8.2. Staroslověnská slovesa tvořila imperfektum připojením koncovek ke slovesnému základu odvozenému od infinitivního kmene, který byl buď pravidelně zakončený na *a* či *ě*, nebo byl upraven doplněním o původní dlouhé *ē*, jež se změnilo v *ě*, případně v *a* po měkkých souhláskách *ž*, *š*, *č* a *j*.

5.8.2.1 U sloves čtvrté slovesné třídy s příponou *-i-* v infinitivním kmene (typ *prositi*) je ve staroslověně doloženo měkčení koncové kořenné souhlásky. Tato palatalizační změna byla vyvolána právě kmenovou příponou *-i-*, která se stala neslabičnou a způsobovala tzv. změny souhlásek před jotací, např. tvar první osoby singuláru imperfekta *prošaachъ* vznikl ze staršího **prosjěach*.

5.8.2.2 Již ve staroslověně je doloženo splývání aoristu a imperfekta v druhé a třetí osobě duálu. Objevují se tak dubletní tvary *choždaašeta* a *choždasta* (od slovesa *choditi*). Mimoto se přebírají koncovky druhé osoby duálu do třetí, což jsme pozorovali výše i u dalších tvarů slovesné flexe.

5.8.2.3 Ve staroslověnských památkách jsou bohatě doloženy kontrahované tvary, v nichž se zjednodušují samohláskové skupiny (mezi badateli panuje nejednota názorů, zda tyto samohlásky byly odděleny intervokálním *j*, což může být obtížně řešitelné i s ohledem na užívání staroslověny v různých slovanských oblastech). Toto stahování můžeme nalézt např. u tvarů *glagolaše* místo *glagolaaše*, *sěděše* místo *sěděaše* a u mnohých dalších.

5.8.3. Staročeské tvary imperfekta jsou poznamenány především důležitou pračeskou morfonologickou změnou – slabičným stahováním. To proběhlo podle zákonitého vývoje kontrakce, jejíž centrum se nacházelo na českém jazykovém území. Např. tvar *nesěachъ* se změnil ve staročeské *nesiech*, *znaaše* ve *znáše* atd. Výsledkem této změny bylo splynutí *a/ě* (ať už šlo o původní zakončení kmene, nebo sekundárně přidaný vokál – srov. odstavec 5.8.2) a počáteční samohlásky *a* v koncovce (proto v tabulce uvádíme u staročeských forem podobu koncovky bez tohoto *a* – např. stsl. *-achъ* versus stč. *-chъ*). Kdybychom počítali s perifrastickým (opisným) původem slovanského imperfekta, ve staré češtině by se tedy jeho gramatikalizační proces kontrakcí ještě více upevnil.

5.8.3.1 Kromě pračeské kontrakce se na tvarech imperfekta ve staré češtině podepsala i přehláska *’á* > *ie*, např. **kryjaachomъ* > stč. *kryjichom*.

*

5.8.3.2 Koncovky druhé osoby plurálu a druhé a třetí osoby duálu byly zjednodušeny vypuštěním samohlásky *e*, jsou známy tedy v podobách *-šte* a *-šta*.

5.8.3.3 Duálové paradigma je ve staré češtině poznamenáno šířením analogických a nepůvodních tvarů. V první osobě se objevuje koncovka *-chova*, ve druhé a třetí osobě alternují koncovky imperfekta s koncovkami aoristu (toto střídání bylo obousměrné – srov. výše ve výkladu o aoristu).

5.8.3.4 Na rozdíl od staroslověnštiny netvoří ve staré češtině slovesa čtvrté třídy typu *prošiti* imperfektum za pomoci změkčeného konsonantu. Nacházíme u nich tvary tvořené analogicky podle typu *nesiech*, tedy *prosiech*, *prosieše* (tedy nikoliv **prošách* > **prošiech*, **prošáše* > **prošieše* atd.).

5.8.4. Příklady paradigmat imperfekta (bez zřetele k variantám)

NESTI		
os.	stsl.	stč.
singulár		
1.	несѣахъ	nesiech
2.	несѣаше	nesieše
3.	несѣаше	nesieše
plurál		
1.	несѣахомъ	nesiechom
2.	несѣашете	nesiešete
3.	несѣахъ	nesiechu
duál		
1.	несѣахоеѣ	nesiechově
2.	несѣашета	nesiešta
3.	несѣашете	nesiešta

Tabulka č. 45

BĚRATI		
os.	stsl.	stč.
singulár		
1.	БЪРААХЪ	brách
2.	БЪРААШЕ	bráše
3.	БЪРААШЕ	bráše
plurál		
1.	БЪРААХОМЪ	bráchom
2.	БЪРААШЕТЕ	brášte
3.	БЪРААХЪ	bráchu
duál		
1.	БЪРААХОБѢ	bráchově
2.	БЪРААШЕТА	brášta
3.	БЪРААШЕТЕ	brášta

Tabulka č. 46

PROSITI		
os.	stsl.	stč.
singulár		
1.	ПРОШААХЪ	prosiech
2.	ПРОШААШЕ	prosieše
3.	ПРОШААШЕ	prosieše
plurál		
1.	ПРОШААХОМЪ	prosiechom
2.	ПРОШААШЕТЕ	prosiešte
3.	ПРОШААХЪ	prosiechu

os.	stsl.	stč.
duál		
1.	ΠΡΟΣΑΛΛΧΟΕΪ	prosiechově
2.	ΠΡΟΣΑΛΛΗΕΤΑ	prosiešta
3.	ΠΡΟΣΑΛΛΗΕΤΕ	prosiešta

Tabulka č. 47

KRYTI		
os.	stsl.	stč.
singulár		
1.	ΚΡΖΙΗΛΛΧΖ	kryjích
2.	ΚΡΖΙΗΛΛΗΕ	kryjieše
3.	ΚΡΖΙΗΛΛΗΕ	kryjieše
plurál		
1.	ΚΡΖΙΗΛΛΧΟΜΖ	kryjíchom
2.	ΚΡΖΙΗΛΛΗΕΤΕ	kryjiešte
3.	ΚΡΖΙΗΛΛΧΪ	kryjichu
duál		
1.	ΚΡΖΙΗΛΛΧΟΕΪ	kryjíchově
2.	ΚΡΖΙΗΛΛΗΕΤΑ	kryjiešta
3.	ΚΡΖΙΗΛΛΗΕΤΕ	kryjiešta

Tabulka č. 48

5.9 Infinitiv

stsl.	var.	raně psl.	stč.	var.
-ти	-ци	-tei	-ti	-ci, -t

Tabulka č. 49

5.9.1 Tvoření infinitivu od verbálního substantiva t-ovým formantem, pravděpodobně ustrnutím v dativu, je společnou baltoslovanskou inovací. Koncové *-tei* se změnilo v *-ti*, a to i v baltské jazykové větvi (tato konkrétní změna je tedy zřejmě starší než pravidelná praslovanská monoftongizace diftongů).

*

5.9.2 Základní formou koncovky infinitivu je ve staroslověňštině *-ti*. Vedle toho se však vyskytuje i další varianta, která vznikla v důsledku hláskových změn u některých sloves první slovesné třídy s nulovou příponou v infinitivu. Pokud tato slovesa měla kořen zakončený na veláru *k* či *g*, v přímém kontaktu se skupina hlásek *kti/gti* vyvíjela jako střídnice za praslovanské změny hlásek před jotací u skupiny *tj*. Ve staroslověňštině klasické, jejíž rekonstrukce počítá s bulharskou střídnicí **tj > št*, tedy zakončení takovýchto infinitivů vyznívá na *-šti*, např. **rekti > rešti*, **mogti > mošti* apod. V případě staroslověňské koncovky *-šti* se tedy jedná pouze o variantu ze synchronního hlediska, z diachronního pohledu se vyvinula z totožného výchozího tvaru *-ti*.

5.9.2.1 Působením praslovanských hláskových zákonitostí podléhala změnám i další slovesa výše uvedené skupiny. Neměnila se sice samotná koncovka infinitivu, ale docházelo k variaci kořenné souhlásky. Ta mohla být vypuštěna zcela (v důsledku zjednodušování souhláskových skupin), např. staroslověňská slovesa *teti* (< **tepti*), *žiti* (< **živti*), nebo v případě zakončení na *d* či *t* proběhla změna *dt* a *tt > st* (paralely k této změně nacházíme především v baltských, ale i dalších indoevropských jazykových rodinách), např. **kradti > krasti* apod.

5.9.3 Koncovka infinitivu ve staré češtině navazuje přímo na praslovanskou podobu, a to i v případě variant u sloves první třídy. Jen namísto klasicky staroslověňského *-šti* nacházíme koncovku *-ci* podle české střídnice za praslovanské *tj/kti*, srov. staročeské *řéci* × stsl. *rešti*, *moci* × *mošti* apod.

5.9.4 Vedle toho se však v průběhu vývoje češtiny stále více prosazuje kratší koncovka *-t*, která však není původní, nýbrž přejatou z jiného obdobného neurčitého slovesného tvaru, tedy ze supina (srov. níže v odstavci 5.10.2).

Postupně se tato koncovka dostává i ke slovesům typu *řící, moci*, čímž vzniká z diachronního pohledu zvláštní „hybridní“ morfém *-ct* (*mocť, říct* apod.).

5.10 Supinum

stsl.	var.	raně psl.	stč.	var.
-тѣ		-tum	-t	

Tabulka č. 50

5.10.1 Supinum je specifický neurčitý slovesný tvar užívaný po slovesech pohybu. Ve slovanštině vznikl zřejmě ustrnutím akuzativu verbálního substantiva zakončeného původně na *-tum*. Praslovanská forma, kterou dobře reprezentuje staroslověnské *-tъ*, vznikla pravidelným hláskovým vývojem v rámci zákona otevřených slabik – zánikem koncové souhlásky (také *ъ* versus pozdně indoevropské *u* představuje náležitou hláskovou responzi).

5.10.2 Ve staré češtině nacházíme koncovku supina po pravidelném zániku koncového slabého jeru. Supinum ale postupně splývá s tvarově i funkčně velmi podobným infinitivem, přičemž však jeho koncovka je infinitivem převzata.

5.11 Participium perfekta aktiva

rod	stsl.	var.	stč.	var.
singulár				
M	-лѣ		-l	
F	-ла		-la	
N	-ло		-lo	
plurál				
M	-ли		-li	
F	-ли		-ly	
N	-ла		-la	

rod	stsl.	var.	stč.	var.
duál				
M	-лѧ		-la	
F	-лѣ		-le	
N	-лѣ		-le	

Tabulka č. 51

Pozn. k tabulce: M = maskulinum, F = femininum, N = neutrum

5.11.1 Participium perfekta aktiva se tvoří od kmene infinitivního příponou obsahující hlásku *l* (nazývá se též *l-ové participium*). Ve staroslověnině je jeho flexe omezena pouze na nominativní tvary, rozlišuje se však číslo a rod.

5.11.1.1 U sloves první třídy s nulovou infinitivní kmenotvornou příponou se koncovky připojují přímo ke kořeni. Je-li kořen zakončen na *d* či *t*, dochází ke zjednodušení souhláskové skupiny *dl/tl* (např. *velъ* < **vedlъ*, *plelъ* < **pletlъ*). Tento hláskový vývoj je jiho- a východoslovanský; v české redakci církevní slovanštiny předpokládáme zachování tvarů s *dl* a *tl*, ačkoliv v tomto participiu pro ně nemáme zcela spolehlivé doklady (*dl* a *tl* se však zachovalo v jiných slovních tvarech).

5.11.2 Podobu staročeských tvarů vysvětlují pravidelné hláskové změny. Jedná se o zánik koncového slabého jeru v nominativu singuláru maskulina a ztrátu jotace po *l* v nominativech duálu feminina a neutra.

5.11.3 Ve staroslověnině i ve staré češtině se toto participium stává součástí složených slovesných tvarů. Ve staroslověnině je to perfektum (s přezentem slovesa *byti*), plusquamperfektum (s imperfektem slovesa *byti*), futurum exactum (s tematickými tvary slovesa *byti* – *bъdъ*, *bъdeši*) a kondicionál (se zvláštními kondicionálovými tvary slovesa *byti*).

5.12 Participium perfekta pasiva

rod	stsl.	var.	stč.	var.
singulár				
M	-nъ/-тъ		-n/-t	
F	-на/-та		-na/-ta	
N	-но/-то		-no/-to	
plurál				
M	-нн/-тн		-ni/-ti	
F	-нзи/-тзи		-ny/-ty	
N	-на/-та		-na/-ta	
duál				
M	-на/-та		-na/-ta	
F	-нѣ/-тѣ		-ně/-tě	
N	-нѣ/-тѣ		-ně/-tě	

Tabulka č. 52

5.12.1 Toto participium obsahuje od původu příponu ve dvojí podobě – jednak většinou s hláskou *n*, u menší části sloves s hláskou *t* (alternativní název zní *n-ové* a *t-ové* participium). Slovesa s infinitivním kmenem zakončeným *na* *-a* či *-ě* tvoří toto participium připojením přípon a koncovek *-nъ*, *-na*, *-no...*; souhlásková slovesa (srov. odstavec 5.6.1) mají příponu rozšířenou o samohlásku *e*, tedy *-enъ*, *-ena*, *-eno...* T-ovými příponami tvoří toto participium slovesa nosovková (*jeti* → *jetъ*, *jeta*, *jetо*), slovesa typu *minoti* a některá slovesa první a třetí třídy, u nichž došlo v kořeni k metatezi likvid, ke vzniku diftongů, či která mají v kořeni samohlásku *i* (např. *pěti* → *pětъ*, *viti* → *vitъ*). Již ve staroslověnštině však u některých sloves probíhá vyrovnání tvoření směrem ke tvarům s *n-ovými* příponami.

5.12.1.1 U sloves čtvrté třídy, která měla v infinitivním kmeni kmenotvornou příponu *-i-* (typ *prosiiti*), je doloženo tvoření za pomoci přípon *-enъ*, *-ena*, *-eno...* Kmenotvorná přípona však zůstává z diachronního pohledu zachována,

stává se neslabičnou a způsobuje palatalizaci bezprostředně předcházející souhlásky, např. **prosjenъ* > *prošenъ*, **chodjenъ* > *choždenъ* (čes. *chozen*), **lovjenъ* > *lovljenъ*. Toto měkčení je důležité i s ohledem na skutečnost, že je zachováno i při tvoření verbálních substantiv, která jsou derivována od participia perfekta pasiva, např. stsl. *prošenyje*, *choždenyje*, *lovljenyje*.

5.12.1.2 Ve staroslověštině je toto participium skloňováno jako tvrdá adjektiva, a to ve jmenné i složené deklinaci. Může být součástí opisného pasiva, ale také stát samostatně (nejčastěji ve funkci přívlastku).

5.12.2 Ve staré češtině podobu koncovek vysvětlíme opět pravidelnými hláskovými změnami, zasáhl zde prakticky jen zánik koncového slabého jeru v nominativu singuláru maskulina.

5.12.2.1 Oproti staroslověštině nacházíme ve staré češtině větší množství sloves, která tvoří toto participium za pomoci t-ových přípon. Např. u sloves třetí třídy, typ *krýti*, srov. české *umyt* oproti staroslověštiněmu *umъvenъ*. Nosovková slovesa, která v češtině přešla ke slovesům druhé třídy (typ *začít*), si zachovávají své t-ové zakončení i v analogicky vytvořených nových tvarech – *začęťъ* > *začat* i *začnut*. Některá slovesa získala t-ové koncovky v češtině nově, oproti původnímu rozložení v praslovanštině, např. *mlet* (ve staré češtině ještě *mlen*), *vát* (stč. *ván*).

5.12.2.2 Podobně jako ve staroslověštině, i ve staré a nové češtině se tato participia stávají součástí opisného pasiva. Mohou však stát také samostatně jako pasivní verbální adjektiva. V tom případě se skloňují adjektivně (složeně) podle tvrdé deklinace, distribuci zakončení *-(e)ný/-tý* zachovávají podle příslušných slovesných typů.

5.13 Participium prézentu pasiva

rod	stsl.	var.	stč.	var.
singulár				
M	-Mъ			
F	-MA			
N	-MO			

plurál				
M	-MH			
F	-MZI			
N	-MA			
duál				
M	-MA			
F	-MĚ			
N	-MĚ			

Tabulka č. 53

5.13.1 Toto participium nalezneme pouze ve staroslověněštině (ze synchronního pohledu však také v ruštině a bulharštině). Jedná se o uměle gramatikalizované tvary, které byly vytvořeny zřejmě pod vlivem přímé konfrontace staroslověněštiny s řečtinou (nejčastěji při překládání), neboť soudobá mluvená slovanština neobsahovala gramatickou kategorii pasivních prezentních participií. Připomeňme, že participium n-ové a t-ové bylo participiem perfekta, vyjadřovalo tedy předčasnost – stsl. *jesmь nesenъ* a ještě i staročeské *jsem nesen* znamenalo „jsem přinesen“.

5.13.1.1 Při vytvoření tohoto participia bylo využito slovotvorného typu deverbálních adjektiv utvořených sufixem, který obsahoval hlásku *-m-*, srov. v dnešní češtině *vidomý, vědomý, pitomý* (původně „nasycený“) apod. Nazývají se tedy také participia m-ová. Ve staroslověněštině mohla být součástí opisného pasiva, mohla ale stejně tak stát samostatně (nejčastěji v pozici přívlastku). Skloňovala se jako adjektiva tvrdé deklinace (jmenně i složeně).

5.14 Participium prézentu aktiva

Slovesa 1., 2. třídy a atematická:

pád	stsl.	var.	raně psl.	stč.	var.
maskulinum					
1.	-ѣи	-а	-on(s)	-a	
2.	-ѣща		-ōntja		
femininum					
1.	-ѣши		-ōntji	-úci	
2.	-ѣща		-ōntjens		
neutrum					
1.	-ѣи		-on(s)	-a	-úci
2.	-ѣща		-ōntja		

Tabulka č. 54

Slovesa 3. třídy:

pád	stsl.	var.	raně psl.	stč.	var.
maskulinum					
1.	-ѣа		-jon(s)	-ě	
2.	-ѣща		-jōntja		
femininum					
1.	-ѣши		-jōntji	-úci	
2.	-ѣща		-jōntjens		
neutrum					
1.	-а		-jon(s)	-ě	-úci
2.	-ѣща		-jōntja		

Tabulka č. 55

Slovesa 4. třídy:

pád	stsl.	var.	raně psl.	stč.	var.
maskulinum					
1.	-А		-in(s)	-ě	
2.	-АЩА		-intja		
femininum					
1.	-АЩИ		-intji	-ieci	
2.	-АЩА		-intjens		
neutrum					
1.	-А		-in(s)	-a	-úci
2.	-АЩА		-intja		

Tabulka č. 56

5.14.1 Toto participium, tvořené od přítomného kmene, má své paralely v dalších indoevropských jazycích, podle své typické přípony je nazýváno též participium nt-ové. V rámci společných inovací baltských a slovanských jazyků přešlo k měkké deklinaci. Tato skutečnost se projevila připojením sufixu obsahujícího měkkou hlásku *j*, která způsobovala praslovanské palatalizační změny. Dobře to vidíme např. v koncovech genitivu singuláru maskulina a neutra – staroslověnské *-ošta* vzniklo z **-ōntja*, přičemž *št* je střídnicí klasické staroslověnské **tj* (stejně jako v bulharštině).

5.14.1.1 Koncové *-on(s)* se vyvinulo pravidelně v *-y*, u sloves třetí slovesné třídy se po připojení k tvaru přítomného kmene zakončeného na *-j* přehlasovalo a vzniklo nosové *-ę* (**-jōn(s) > *-jen > -ę*). V dalších pádech u sloves třetí třídy ještě před vznikem nosovky proběhla pravidelná depalatalizace dlouhého *ē > ě* v *a*, zde tedy nacházíme v paradigmatu zadní nosovku *o*, např. genitiv singuláru maskulina a neutra **znajōntja > *znajēntja > *znajētja > *znajantja > stsl. znajošta*.

5.14.1.2 U sloves čtvrté třídy nacházíme příponu ve formě **-ętj-* (stsl. *-ęšt-*), avšak těžko zde můžeme vidět jen čistě pravidelný hláskový vývoj, tedy

*

působení *j* jakožto neslabičné varianty kmenotvorné přípony, protože nenastaly palatalizační změny koncového kořenného konsonantu. Přední nosovka *ɛ* zde vznikla z praslovanského spojení **in*.

5.14.2 Ve staroslověně jsou u tohoto participia doložena kompletní paradigmata. Participium se plně skloňuje, a to podle měkkých adjektiv – v deklinaci jmenné i složené.

5.14.2.1 Z mladších staroslověnských památek východoslovanského (ruského) a českého původu je u sloves atematických a první a druhé slovesné třídy doložen nominativ singuláru maskulina v podobě *-a*. Jedná se o severoslovanskou koncovku, oproti jihoslovanskému (a tedy i klasicky staroslověnskému) *-y*.

5.14.3 Do staročeských podob zasáhly pravidelné hláskové změny. Pozorujeme zde pozdně praslovanskou nářeční diferenciaci, která se projevila západoslovanskou střídnicí za praslovanské **tj*, a to v podobě *c* (oproti např. výše zmíněnému staroslověnskému a bulharskému *št*). Dále do podoby zakončení tohoto participia zasáhla denazalizace nosovek, dlouhé *ɔ* je reflektováno staročeským *ú* a dlouhé *ɛ* staročeským *ie*. Krátké nosovce *ɛ* odpovídá staročeské krátké *ě* a koncovka *-a* oproti staroslověnskému *-y* je, jak již bylo zmíněno, severoslovanským nářečním jevem.

5.14.3.1 Tvary středního rodu jsou v nejstarších staročeských památkách shodné s maskuliny, později však přebírají tvary ženského rodu.

5.14.3.2 Ve staré češtině není již deklinace tohoto participia doložena v úplnosti. Ačkoliv je možno nalézt např. tvary akuzativu singuláru, postupně zůstávají pouze nominativy, v singuláru rozlišené rodově, v plurálu již nikoliv. Vzniká tak slovesný tvar se specifickou funkcí – přechodník přítomný. Ve složené deklinaci se však toto původní participium rozvinulo a gramaticky osamostatnilo jako plně skloňované adjektivum (novočesky *vedoucí, kryjící* apod.).

5.14.4 Novočeské tvary ze staročeských vznikly jednak pravidelnými hláskovými změnami – dlouhé *ú* se diftongizovalo v *ou*, případně po měkkých hláskách přehlasovalo v *í*; dlouhé *ie* se monoftongizovalo v *í* a u krátkého *ě* proběhla ztráta jotace (případně se po retnicích rozložilo v *je*).

5.15 Participium präterita aktiva

pád	stsl.	var.	raně psl.	stč.	var.
maskulinum					
1.	-(Ѣ)ѣ		-uš	-(v)∅	
2.	-(Ѣ)ѣша		-ušja		
femininum					
1.	-(Ѣ)ѣши		-ušji	-(v)ši	
2.	-(Ѣ)ѣша		-ušjens		
neutrum					
1.	-(Ѣ)ѣ		-uš	-(v)∅	-(v)ši
2.	-(Ѣ)ѣша		-ušja		

Tabulka č. 57

Slovesa typu *prositi*:

pád	stsl.	var.	raně psl.	stč.	var.
maskulinum					
1.	-ѣ	-иѣѣ	-juš	-(v)∅	
2.	-ѣша	-иѣѣша	-jušja		
femininum					
1.	-ѣши	-иѣѣши	-jušji	-(v)ši	
2.	-ѣша	-иѣѣша	-jušjens		
neutrum					
1.	-ѣ	-иѣѣ	-juš	-(v)∅	-(v)ši
2.	-ѣша	-иѣѣша	-jušja		

Tabulka č. 58

5.15.1 Participium préterita aktiva je tvořeno od infinitivního kmene příponou původně v indoevropštině obsahující hlásku *s* (po hlásce *u* ovšem změnou nářečně indoevropským vývojem v *š*¹⁴) – proto též pojmenování participium *s*-ové. Můžeme k němu nalézt paralely v dalších indoevropských jazycích; stejně jako *nt*-ové participium i ono přešlo v důsledku společných baltoslovanských inovací k měkkému deklinačnímu typu připojením formantu *j*. To můžeme dobře vidět při rekonstrukci zakončení uvedených v tabulce. Např. v genitivu singuláru maskulina a neutra vzniklo zakončení *-bša* z **-ušja* v důsledku změn souhlásek před jotací a pravidelného vývoje krátkého *u* > *ɔ*.

5.15.2 Všechna slovesa ve staroslověnštině tvoří toto participium od původu stejnými formanty, i když se ze synchronního pohledu mohou lišit. Souhlásková slovesa připojují koncovky přímo ke kořeni, např. *nes-ɔ*, *nes-ɔši*, *dvig-ɔ*, *dvig-ɔši* apod. Slovesa, která mají infinitivní kmen zakončený na samohlásku (mimo *i*), připojují koncovku rozšířenou o hlásku *v*, např. *sɔbɔra-vɔ*, *sɔbɔra-vši*, *umě-vɔ*, *umě-vbši*. Toto *v* se vyvinulo zřejmě jako hiátové pravidelně pouze u některých sloves (např. u slovesa *kryti*) a posléze se analogicky rozšířilo ke všem ostatním samohláskovým slovesům.

5.15.2.1 Zvláštní pozornost si zasluhují slovesa čtvrté třídy s kmenotvornou příponou *-i-* v infinitivním kmene (typ *prositi*). Ve staroslověnštině jsou u nich doloženy archaické tvary, které vznikly v důsledku hláskových změn z původní přípony bez hiátového *v*. Kmenotvorné *-i-* se v tomto případě stalo neslabičným a způsobilo jednak přehlásku tvrdého jeru v měkký, jednak měkčení předcházejícího koncového kořenného konsonantu, např. **prosjus* > *prošɔ*, **prosjusja* > *prošɔša*, **lovjus* > *lovʎɔ*, **lovjusja* > *lovʎɔša* (od slovesa *loviti*, měkčením zde vzniká jiho- a východoslovanské epentetické *ʎ*) apod. Takovéto tvary nejsou vyjma staroslověnštiny doloženy ze žádného jiného slovanského jazyka, již ve staroslověnštině v mladších památkách bývají nahrazovány analogickými tvary podle ostatních „samohláskových“ sloves – *prosivɔ*, *lovivɔ* atd.

14 Tato souhláska se v praslovanštině změnila před předními vokály v *š*, před nepředními v *ch*. Přesnou chronologii této změny, která zřejmě souvisí s palatalizacemi velár, však není možno s jistotou určit, proto užíváme symbolu *š*. Pro následný vývoj před jotací však tato nejistota nepředstavuje zásadní problém – *šj* i případně *chj* mají totiž stejnou střídnicí (*š*).

5.15.2.2 Participium präterita aktiva je ve staroslověnině plně skloňováno. Deklinace probíhá podle měkkých adjektiv – jmenně i složeně.

5.15.3 Staročeské podoby zakončení tohoto participia jsou výsledkem pravidelné hláskové změny, a to zániku slabého jeru. Tvoření podle slovesných typů v podstatě odpovídá staroslověnskému, s výjimkou sloves čtvrté třídy typu *prosi*, která výše uvedené archaické tvary nemají v češtině doloženy a najdeme u nich pouze tvary mladší, analogické (srov. odstavec 5.15.2.1).

5.15.3.1 Podobně jako u nt-ového participia i v tomto případě se postupně tvary neutra vyrovnávají podle feminin, a to oproti původnější tvarové shodě s maskuliny.

5.15.3.2 Staročeská flexe tohoto participia je silně omezena, postupně z něj vzniká v nové gramatické funkci přechodník minulý. I zde se však tvary ve složené deklinaci gramaticky osamostatnily v podobě adjektiv (novočeské *poznávší*, *udělavší* apod.).

5.16 Futurum

5.16.1. Problematika vzniku a vývoje praslovanského futura přesahuje samotné formální tvarosloví. Futurum totiž představuje nejmladší gramatikalizovaný slovesný čas ve slovanských jazycích. Ještě ve staroslověnině, ale svým způsobem i ve staré češtině totiž nacházíme stav, kdy je futurum tvořeno především lexikálně, a to za pomoci modálních nebo fázových sloves typu *chotěti* „chtít“, *iměti* „mít“ a *načěti/vočěti* „začít“ (analogicky lze charakterizovat i pozdní vznik futura v různých indoevropských jazycích). Vedle toho se ve staroslověnině užívá ve funkci futura i přezentum dokonavých, zčásti i nedokonavých sloves.

5.16.1.1 Gramaticky autonomní kategorií je však ve staroslověnině tzv. futurum exactum. To bylo tvořeno přezentními tematickými tvary slovesa *byti* (*bŏdŏ*, *bŏdeši* atd.) s významem „stát se“ a l-ovým přičestím, tedy např. *bŏdŏ neslŏ*.

5.16.2. V češtině, stejně jako v ostatních západo- a východoslovanských jazycích (a také ve slovinštině), se gramatikalizovalo tvoření futura za pomoci slovesa *budu*, *budeš*. Na rozdíl od stsl. futura exacta se však v češtině tvar plnovýznamového slovesa připojuje v infinitivu.

5.17 Kondicionál

Staroslověnské tvary:

osoba	singulár	plurál	duál
1.	БИМЬ	БИМЪ	*БИВѢ
2.	БИ	БИСТЕ	*БИСТА
3.	БИ	БЖ	*БИСТЕ

Tabulka č. 59

5.17.1 Kondicionál se ve staroslověnské tvoří prostřednictvím tabulkových tvarů slovesa *byti* a I-ového participia (participia perfekta aktiva). Formy slovesa *byti* jsou od původu indoevropský optativ, který se tvořil pomocí optativní přípony *-i-* (srov. také výše výklad u imperativu v odstavci 5.5.1). Duálové tvary nejsou ve staroslověnské doloženy, ale lze je poměrně spolehlivě rekonstruovat.

5.17.1.2 Varianty ze staroslověnských památek dosvědčují ústup těchto původních a vlastně reliktních tvarů, a to ve prospěch aoristu. Již tvar druhé osoby plurálu je zřejmě nepůvodní, ale je doloženo i další analogické přejímání aoristových koncovek, např. třetí osoba plurálu *bišę* či první osoba plurálu *bičomъ*. V mladších památkách konečně nacházíme přejímání celých tvarů aoristu (*bychъ*, *bychomъ* atd.). Svědčí to o tendenci v morfologickém systému odstranit reliktní paradigma, které nemá oporu v podobných tvarech.

5.17.2. Ve staré češtině jsou doloženy již jen tvary aoristu ve funkci kondicionálu pomocného slovesa *býti*:

osoba	singulár	plurál	duál
1.	bych	bychom	bychově, -va
2.	by	byste, -šte	bysta, -šta
3.	by	bychu	bysta, -šta

Tabulka č. 60

5.17.2.1 Ve třetí osobě plurálu se brzy ve staré češtině prosadil tvar *by*. Ve druhé osobě singuláru nacházíme novější tvar *bys* až od 17. století.

5.17.3. V novější češtině pozorujeme opět analogickou tendenci k té, kterou jsme zmínili výše v odstavci 5.17.1.2. Po zániku aoristu nemají zvláštní kondicionálové tvary formální oporu ve slovesném systému a jakožto reliktní tvary jsou v substandardním jazyce odstraňovány reinterpetací, která vznikla na základě podoby koncovek s koncovkami přítomnosti slovesa *být*. Druhá osoba plurálu je z etymologického pohledu mylně rozložena na morfém *by* a přítomní tvar *jste* a podle tohoto modelu jsou postupně přehodnocovány také koncovky zbývající. Jako analogický vzor kompletního složeného tvaru zde působí novočeské préteritum, zejména tím, že ve třetích osobách préterita nacházíme tvar slovesa *býti* v nulové formě, a také skutečností, že novější kondicionálové *bys* ve druhé osobě singuláru je interpretováno jako *by* + příklonná forma morfému *jsi* (jako ve tvarech *tys* apod.). Tendence k nové podobě kondicionálu, která není zakotvena v kodifikaci češtiny, v komparaci s „modelovým“ préteritem pak vypadá takto:

	kondicionál	préteritum	kondicionál	préteritum
osoba	singulár		plurál	
1.	já by (j)sem šel	já (j)sem šel	my by (j)sme šli	my (j)sme šli
2.	ty by (j)si šel	ty (j)si šel	vy by (j)ste šli	vy (j)ste šli
3.	on by Ø šel	on Ø šel	oni by Ø šli	oni Ø šli

Tabulka č. 61

Ve druhé osobě singuláru se může též uplatňovat tvar s příklonným morfémem *s*, tedy *ty bys šel* – jako *tys šel*. Řečeno poněkud zjednodušeně, avšak dle našeho názoru výstižně, tvary „nového“, progresivního kondicionálu se v současné češtině systémově jeví jako préteritum (l-ové participium s přítomností slovesa *být*) + „kondicionálový morfém“ *by*. Původně aoristové, později kondicionálové tvary se tak plně systémově vřazují do subsystému složených slovesných tvarů.

*

6. ZÁVĚRY

V souladu s obecnými teoriemi o vývoji jazyka můžeme konstatovat, že hybnou silou změn tvaroslovného systému jsou na jedné straně důsledky hláskových změn, na straně druhé vnitřní zákonitosti morfologického systému (zejména tendence k vyrovnání tvarů, k analogii). Třetím důležitým vývojovým principem morfologického systému je potom gramatikalizace. Tyto tendence se v plné míře projeví také ve vývoji jak praslovanštiny, tak češtiny, podepsaly se na podobě paradigmat ve staroslověněštině a v mnohých případech působí na dynamiku morfologického systému i v současných slovanských jazycích. Byť jsme v dějinách novější češtiny svědky jistého zakonzervování jazyka zapříčiněného ustálováním normy a jejími kodifikacemi a unifikací vyvolanou potřebami komunikace, stále můžeme pozorovat současnou češtinu z diachronního pohledu a odhalovat její vývoj.

Ve flexi substantiv zůstává v současném jazyce nedokončena změna centrálního principu systémového utřídění, která nastala v důsledku praslovanských hláskových změn. Kmenové uspořádání sice vystřídal princip rodový, avšak ten ani v souladu s druhou zákonitostí – členění dle měkkosti/tvrlosti – není uplatněn beze zbytku. V současném jazyce nacházíme i pozůstatky starých souhláskových kmenů, u původních měkkých ijo- a ija-kmenů pozorujeme neúplně dokončenou tendenci přechodu k adjektivní (složené) deklinaci.

Zájmenná flexe naproti tomu nedoznala zásadních systémových změn. Řada forem si zachovala svá specifika (např. supletivnost u osobních zájmen), která vykazovala už v prajazyce – zájmena totiž náleží k nejarchaičtějším jazykovým vrstvám.

Specifická adjektivní deklinace ve slovanské větvi indoevropštiny nenavazuje na systémové paradigma prajazykové, nýbrž vznikla spojením (složením) jmenných adjektivních tvarů s postpozitivně připojovanými formami ukazovacího zájmena. Paralely zde spatřujeme zejména s baltskou větví indoevropštiny, i když definitivní dotvoření tohoto deklinačního typu bylo spojeno až s praslovanskými hláskovými změnami a také pozdně praslovanskou slabičnou kontrakcí. Vlivem vývoje pozdní praslovanštiny se adjektivní deklinace ještě více

osamostatnila a postupně v češtině výrazně dominuje nad jmenným skloňováním přídavných jmen.

V systému sloves nacházíme nejdůležitější změny vyvolané pozdně praslovanským (zejména hláskovým) vývojem. Těžiště změn tkvělo především u sloves třetí třídy s přítomnou kmenotvornou příponou *-je-*, z nichž se mimo jiné část sloves osamostatnila a dala vzniknout zvláštnímu konjugačnímu typu s přítomnou příponou *-á-*. Část sloves třetí třídy již v praslovanštině přešla ke slovesům první třídy (typ *mazati, mažeš*), část po neetymologické reinterpretaci přípony *-ova-* vytvořila nejproduktivnější slovesný typ, a to i z pohledu současného jazyka. U ostatních slovesných typů pozorujeme především jejich vypořádávání se s výsledky hláskových změn působením analogie – např. „nosovková“ slovesa první třídy, která v češtině přešla do druhé slovesné třídy (typ *začne, začneš*).

V rámci slovesných časů pozorujeme zejména postupný formální i funkční zánik jednoduchých minulých préterit – aoristu a imperfekta – a jejich nahrazení původním praslovanským perfektem. Formálně novým tvarem je české futurum nedokonavých sloves. Kondicionál se v souladu s tendencí charakteristickou i pro další slovanské jazyky začal tvořit v češtině za pomoci aoristu slovesa *být*, přičemž v jeho systémovém nahrazení (morfémem *by* a tvarem přítomného slovesa *být*) analogií s dalšími složenými slovesnými tvary nacházíme výraznou tendenci i v současném jazyce.

U neurčitých slovesných tvarů došlo k funkčnímu i formálnímu splynutí infinitivu a supina. U aktivních participií přítomného a préterita postupně v češtině ustrnula jejich jmenná flexe a vytvořily se přechodníky; uměle vytvořené staroslověnské přítomné pasivní příčestí nemá v češtině morfologickou paralelu.

LITERATURA

- ADRADOS, Francisco R. – BERNABÉ, Alberto – MENDOZA, Julia. *Manual of Indo-european Linguistics*. Vol. 1 (*Introduction, Phonology*), Leuven – Paris – Walpole: Peeters, 2010.
- AITZETMÜLLER, Rudolf. *Altbulgarische Grammatik als Einführung in die slavische Sprachwissenschaft*. Freiburg i. Br.: Weiher, 1978.
- ARUMAA, Peeter. *Urslavische Grammatik. Einführung in das vergleichende Studium der slavischen Sprachen*. Vol. 1 (*Einleitung, Lautlehre mit Vokalismus und Betonung*). Heidelberg: Carl Winter, 1964. Vol. 2 (*Konsonantismus*), Heidelberg: Carl Winter, 1976. Vol. 3 (*Formenlehre*), Heidelberg: Carl Winter, 1985.
- BARTOŇ, Josef. *Uvedení do klasické staroslověnštiny*. Praha: Karolinum, 1999.
- BAUDIŠ, Josef. *Struktura jazyků indoevropských*. Bratislava: Učená spol. Šafaříkova, 1932.
- BĚLIČ, Jaromír. *Nástin české dialektologie*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1972.
- BIČOVSKÝ, Jan. *Stručná mluvnice praindoevropštiny*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2012.
- BIELFELDT, Heinz Holm. *Altslavische Grammatik*. Halle: Max Niemeyer, 1961.
- BIRNBAUM, Henrik. *Common Slavic. Progress and Problems in its Reconstruction*. Cambridge: Slavica Publishers, 1975.
- БЛАГОВА, Эмилие – ЦЕЙТЛИН, Раля Михаиловна – ВЕЧЕРКА, Радослав. *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)*. Moskva: Russkij jazyk, 1994.
- BLÁHA, Ondřej. *Principy vývoje češtiny*. Jinočany: H + H Vyšehradská, 2015 (v tisku).
- BOČEK, Vít. *Praslovanština a jazykový kontakt*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2014.
- ČEJKA, Mirek – LAMPRECHT, Arnošt. K otázce vzniku a diferenciacie slovanských jazyků. In: *Sborník prací filosofické fakulty brněnské university*. A 11. Brno: Universita J. E. Purkyně, 1963, s. 5–20.

- DAMJANOVIĆ, Stjepan. *Staroslavenski jezik*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2005.
- DOSTÁL, Antonín. *Historická mluvnice česká. 2. díl (Tvarosloví – časování)*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1967.
- DOSTÁL, Antonín. *Staroslověnské sloveso*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1956.
- ДОБРЕВ, Иван. *Старобългарска граматика. Теория на основите*. Sofija: Nauka i izkustvo, 1982.
- ДУРИДАНОВ, Иван et al. *Грамматика на старобългарския език. Фонетика, морфология, синтаксис*. Sofija: Bălgarskata akademija na naukite, 1991.
- ERHART, Adolf. *Indoevropské jazyky: srovnávací fonologie a morfologie*. Praha: Academia, 1982.
- ERHART, Adolf. *Studien zur indoeuropäischen Morphologie*. Brno: Universita J. E. Purkyně, 1970.
- ERHART, Adolf. U kolébky slovanských jazyků. *Slavia*, 1985, roč. 54, s. 337–345.
- Le FEUVRE, Claire. *Le vieux slave*. Leuven – Paris: Peeters, 2009.
- GEBAUER, Jan. *Historická mluvnice jazyka českého. Díl I. (Hláskosloví)*. Vídeň: F. Tempský, 1894.
- GEBAUER, Jan. *Historická mluvnice jazyka českého. Díl III., sv. 1 (Tvarosloví – Skloňování)*. Vídeň: F. Tempský, 1896.
- GEBAUER, Jan. *Historická mluvnice jazyka českého. Díl III., sv. 2 (Tvarosloví – Časování)*. Vídeň: F. Tempský, 1898.
- GEBAUER, Jan. *Historická mluvnice jazyka českého. Díl IV. (Skladba)*. Praha: Česká akademie věd a umění, 1929.
- HAMM, Josip. *Staroslavenska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga, 1963.
- HAVLOVÁ, Eva – ERHART, Adolf – JANYŠKOVÁ, Ilona (eds.). *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*. Praha – Brno: Academia – Tribun EU, od r. 1989.
- HAVRÁNEK, Bohuslav. *Vývoj českého spisovného jazyka. 2., upr. vyd.* Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1979.
- HEINE, Bernd – KUTEVA, Tania. *World lexicon of Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- HOLUB, Josef – KOPEČNÝ, František. *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Státní nakladatelství učebnic, 1952.

- HORÁLEK, Karel. *Úvod do studia slovanských jazyků*. 2., doplněné vyd. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1962.
- HUJER, Oldřich. *Úvod do dějin jazyka českého*. 3. vyd. Praha: Jednota českých filologů, 1946.
- ХАБУРГАЕВ, Георгий Александрович. *Старославянский язык. Учебное пособие*. Moskva: Prosveščeniye, 1974.
- KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – PLESKALOVÁ, Jana (eds.). *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002.
- KOMÁREK, Miroslav. *Dějiny českého jazyka*. Brno: Host, 2012.
- KOMÁREK, Miroslav. *Historická mluvnice česká*. 1. díl (*Hláskosloví*). 3. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1969.
- KOMÁREK, Miroslav. *Studie z diachronní lingvistiky*. Olomouc: Univerzita Palackého, 2006.
- KOMÁREK, Miroslav. K dialektice jazykového vývoje. In: *Slavica Pragensia*, sv. 4, 1962, s. 19–26.
- KOMÁREK, Miroslav. K vývoji morfémové stavby českého slovesa. Změny kmenových formantů a slovesných typů. In: HAVRÁNEK, Bohuslav et al. (eds.). *Československé přednášky pro VI. mezinárodní sjezd slavistů v Praze*. Praha: Academia, 1968, s. 27–35.
- KOŘÍNEK, Josef Miloslav. *Od indoeurospkého prajazyka k praslovančině*. Bratislava: Slovenská akadémia vied a umení, 1948.
- KULBAKIN, Štěpán. *Mluvnice jazyka staroslověnského*. 2. vyd. Praha: Jednota českých filologů, 1948.
- KURZ, Josef – HAUPTOVÁ, Zoe (eds.). *Slovník jazyka staroslověnského I–IV*. Praha: Academia, 1958–1997.
- KURZ, Josef. *Kapitoly ze syntaxe a morfologie staroslověnského jazyka*. Praha: Univerzita Karlova, 1972.
- KURZ, Josef. *Učebnice jazyka staroslověnského*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1969.
- LAMPRECHT, Arnošt – ŠLOSAR, Dušan – BAUER, Jaroslav. *Historická mluvnice češtiny*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1986.
- LAMPRECHT, Arnošt. *Praslovanština*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně, 1987.
- ЛАШКОВА, Лили. *Увод в сравнителната граматика на славянските езици*. Sofija: Emas 2000.

- LEHR-SPLAWIŃSKI, Tadeusz – BARTULA, Czesław. *Zarys gramatyki języka staro-cerkiewno-słowiańskiego na tle porównawczym*. 5. wyd. Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład narodowy im. Ossolińskich, 1965.
- LESKIEN, August. *Grammatik der altbulgarischen (altkirchenslavischen) sprache*. Heidelberg: C. Winter, 1919.
- LEŠKA, Oldřich. *Jazyk v strukturním pojetí. Kapitoly ze synchronní a diachronní analýzy ruštiny*. Praha: Euroslavica – Slovanský ústav, 2003.
- LUNT, Horace G. *Old Church Slavonic Grammar*. 's-Gravenhage: Mouton, 1955.
- LURAGHI, Silvia. *Linguistique historique et indo-européene*. Leuven: Peeters, 2010.
- MACHEK, Václav. *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1997.
- MAREŠ, František Václav. *Cyrlometodějská tradice a slavistika*. Praha: Torst, 2000.
- MAREŠ, František Václav. Česká redakce církevní slovanštiny v světle Besěd Řehoře Velikého. *Slavia*, 1963, roč. 32, s. 417–451.
- MAREŠ, František Václav. Das Wort „zressenie“ im Ostrover Lied. *Mediaevalia Bohemica* 1, 1969, s. 39–72.
- MAREŠ, František Václav. *Diachronische Morphologie des Ur- und Frühslavischen*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2001.
- MAREŠ, František Václav. *Diachronische Phonologie des Ur- und Frühslavischen*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 1999.
- MAREŠ, František Václav. Vznik a raný vývoj slovanské deklinace. In: *Československé přednášky pro V. mezinárodní sjezd slavistů v Sofii*. Praha: Československá akademie věd, 1963, s. 51–69.
- MAREŠ, František Václav. Vznik slovanského fonologického systému a jeho vývoj do konce období slovanské jazykové jednoty. *Slavia*, 1956, roč. 25, s. 443–495.
- МАРТЫНОВ, Виктор Владимирович. *Праславянский язык и его место в западнобалтийском диалектном континууме*. Minsk: Nauka i technika, 1988.
- MARVAN, Jiří. *Čeština tisíciletá. Zrod slovanského jazykového prostředí uprostřed Evropy*. Voznice – Ústí nad Labem: Leda – Univerzita J. E. Purkyně v Ústí nad Labem, 2012.

- MEILLET, Antoine. L'évolution des formes grammaticales. *Scientia*, 1912, roč. 6, č. 12, s. 129–148.
- MEILLET, Antoine. *Le Slave commun*. Paris: Champion, 1934.
- MOSZYŃSKI, Leszek. *Wstęp do filologii słowiańskiej*. 2. wyd. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2006.
- NĚMEC, Igor. *Práce z historické jazykovědy*. Praha: Academia, 2009.
- NOVÁK, Pavel – SGALL, Petr. K otázce zákonů jazykového vývoje. In: *Slavica Pragensia*, sv. 4, 1962, s. 27–34.
- PASTRNEK, František. *Tvarosloví jazyka staroslověnského s úvodem a ukázkami*. Praha: A. Wiesner, 1909.
- PAULINY, Eugen. Periodizácia dejín fonologického a morfológického systému v západnej slovančine. In: *Československé přednášky pro V. mezinárodní sjezd slavistů v Sofii*. Praha: Československá akademie věd, 1963, s. 87–94.
- PETR, Jan (ed.). *Mluvnice češtiny*. 2. sv. (*Tvarosloví*). Praha: Academia, 1986.
- PETR, Jan. *Základy slavistiky*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1984.
- PIANKA, Włodzimierz. *Gramatyka konfrontatywna języków słowiańskich z komentarzami historycznymi. Fonologia, morfologia*. Katowice: Śląsk, 2000.
- PORÁK, Jaroslav. Některé aspekty třídění českých sloves. In: *Slavica Pragensia 11*. Praha: Universita Karlova, 1969, s. 85–92.
- REINHART, Johannes: Möglichkeiten und Grenzen der Rekonstruktion des Urtschechischen. *Wiener slavistisches Jahrbuch*, 2000, roč. 46, s. 165–174.
- REINHART, Johannes: Zum urwestslavischem Verbum. *Wiener slawistischer Almanach*, Band 30. Wien: Gesellschaft zur Förderung slawistischer Studien, 1992, s. 287–327.
- REJZEK, Jiří. *Český etymologický slovník*. Voznice: Leda, 2001.
- RIBAROVA, Zdenka. *Indexy ke staroslověnskému slovníku*. Praha: Euroslavica, 2003.
- SGALL, Petr. *Vývoj flexe v indoevropských jazycích, zejména v češtině a v angličtině*. Praha: Československá akademie věd, 1958.
- SKALIČKA, Vladimír: *Vývoj české deklinace. Studie typologická*. Praha: Jednota českých matematiků a fyziků, 1941.
- СУПРУН, Адам Евгеньевич. *Праславянский язык*. Минск: Университетскоје, 1993.

- ŠIMANDL, Josef. *Dnešní skloňování substantiv typů kámen, břímě*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2010.
- ŠLOSAR, Dušan – VEČERKA, Radoslav – DVOŘÁK, Jan – MALČÍK, Petr. *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti*. Brno: Host, 2009.
- TRÁVNÍČEK, František: *Historická mluvnice československá*. Praha: Melantrich, 1935.
- TRUBETZKOY, Nikolaj Sergejevič. *Altkirchenslavische Grammatik. Schrift-, Laut- und Formensystem*. Graz – Wien – Köln: Hermann Böhlau, 1968.
- VAILLANT, André. *Grammaire comparée des langues slaves*. Tome 1 (*Phonétique*), 2/I (*Morphologie – Flexion nominale*), 2/II (*Morphologie – Flexion pronominale*), 3 (*Le verbe*), 4 (*La formation des noms*), 5 (*La syntaxe*). Lyon – Paris: IAC – Klincksieck, 1950–1977.
- VAILLANT, André. Le vieux slave occidental. *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, knj. IX, 1966, s. 7–9.
- VAILLANT, André. *Manuel du vieux slave*. Tom 1 (*Grammaire*). 2e ed. Paris: Institut de'Etudes Slaves, 1964.
- VAJDLOVÁ, Miloslava. O formování nekmenového deklinačního typu píseň (se zaměřením na období staro- a středněčeské). In: ČMEJRKOVÁ, Světlá – HOFFMANOVÁ, Jana – KLÍMOVÁ, Jana (eds.). *Čeština v pohledu synchronním a diachronním. Stoleté kořeny Ústavu pro jazyk český*. Praha: Karolinum, 2010, s. 185–189.
- ВАРБОТ, Жаня Жановна. *Праславянская морфонология, словообразование и этимология*. Moskva: Nauka, 1984.
- VAVROUŠEK, Petr. *O rekonstrukci praindoevropštiny*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, 2007.
- VAVROUŠEK, Petr. *Rekonstrukce? Rekonstrukce*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, 2007.
- VÁŽNÝ, Václav. *Historická mluvnice česká*. 2. díl, 1. sv. (*Tvarosloví – Skloňování*). 2. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1970.
- VEČERKA, Radoslav et al. *K pramenům slov. Uvedení do etymologie*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2006.
- VEČERKA, Radoslav. *Jazyky v komparaci 2. Charakteristiky současných slovanských jazyků v historickém kontextu*. Praha: Euroslavica – Slovanský ústav AV ČR, 2009.

- VEČERKA, Radoslav. *Opera Slavica et Palaeoslovenica Minora*. Brno: Host, 2011.
- VEČERKA, Radoslav. *Počátky slovanského spisovného jazyka. Studie z dějin staroslověnského písemnictví a jazyka do konce 11. století*. Praha: Univerzita Karlova, 1999.
- VEČERKA, Radoslav. *Staroslověnská etapa českého písemnictví*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2010.
- VEČERKA, Radoslav. *Staroslověnština v kontextu slovanských jazyků*. Olomouc – Praha: Univerzita Palackého v Olomouci – Euroslavica, 2006.
- VEPŘEK, Miroslav: *Česká redakce církevní slovanštiny z hlediska lexikální analýzy*. Olomouc: Refugium, 2006.
- VEPŘEK, Miroslav: *Čeština a kontinuita cyrilometodějské tradice*. In: *Studie k moderní mluvnici češtiny 3. Čeština a dějiny*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2013, s. 11–25.
- VINTR, Josef. *Das Tschechische. Hauptzüge seiner Sprachstruktur in Gegenwart und Geschichte*. München: Sagner, 2001.
- VYKYPĚLOVÁ, Taťána. *Podmínky zániku duálu v češtině*. In: *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity. Studia minora facultatis philosophicae universitatis brunensis*, řada A, sv. 49, 2001, s. 167–176.
- WEINGART, Miloš. *Československý typ církevní slovančiny. Jeho pamiatky a význam*. Bratislava: Slovenská akadémia vied a umení, 1949.
- ZUBATÝ, Josef. *České sloveso*. Praha: Academia, 1980.

ZKRATKY CITOVANÝCH SLOVNÍKŮ

ESJS – Etymologický slovník jazyka staroslověnského

ESSJ – Etymologický slovník slovanských jazyků

SEZNAM POUŽITÝCH ZKRATEK A SYMBOLŮ

< vyvinulo se z

> vyvinulo se v

aj. – a jiný

apod. – a podobně

atd. – a tak dále

č. – číslo

čes. – čeština, český

českosl. – československoslovanský

ie. – indoevropština, indoevropský

ind. – indikativ

instr. – instrumentál

lat. – latina, latinský

mask. – maskulinum

např. – například

os. – osoba

pozn. – poznámka

př. Kr. – před Kristem

psl. – praslovanština, praslovanský

r. – rok

resp. – respektive

sg. – singulár

srov. – srovnej

stč. – staročeský

sti. – stará indiština, staroindický

stol. – století

stsl. – staroslověština, staroslověnský

sv. – svatý

tj. – to jest

tzv. – tak zvaný

var. – varianta

× – oproti

REJSTŘÍK

A

akuzativ-nominativ 24
 alternace 11, 25, 31, 45, 62, 66, 69–70, 77, 89
 analogie 11–12, 30–32, 36, 39, 41, 44, 48–49, 51–52, 62, 64, 67, 70–72, 77, 80, 84, 114–115
 aorist 6, 68, 76, 84–85, 87–90, 92–93, 95–97, 112–113, 115
 asimilace, asimilační 52, 61
 atematický 16, 63–65, 72, 76–77, 81, 83–84, 106, 108

B

baltoslovanský 8, 28, 59, 100, 110
 baltský 59, 100, 107, 114
 Besědy sv. Řehoře Velikého 16–17, 61, 119
 bohemismus 14–16, 48

C

centrální princip 18–19, 21, 114

D

denazalizace 15, 36, 52, 66, 68, 74, 77, 108
 denominativní 69
 determinovanost 59
 diachronní 5–6, 9, 66, 100–101, 103, 114, 118–119, 121
 dialekt 36, 40, 52, 61–62, 71

diftong 19, 26, 28, 30, 32, 36, 38, 41, 51, 55, 69, 80, 100, 103
 diftongizace 49, 52, 68, 74
 dloužení 36, 39
 dokonavý 111
 dubleta, dubletní 45, 49, 51, 55, 67–68, 70, 74, 76, 78, 81, 89–90, 96

E

epentetický 15, 71, 76, 110
 etymologický 70, 113, 115, 117, 119–120, 123

F

frekvence 12, 16, 66, 70
 futurum 16, 102, 111, 115
 futurum exactum 102, 111

G

genitiv-akuzativ 24, 49, 52
 gramatikalizace 11–12, 95, 114

H

hiát, hiátový 56, 70, 110

I

idiolekt 70
 imperfektum 6, 12, 76, 84, 89–90, 94–97, 102, 115
 infinitiv 11, 66–67, 69, 100–101, 111, 115
 intervokalický 61, 96
 iterativa 70

J

jer, jerový 15–16, 27, 30, 34, 36, 41, 49, 52, 56, 60, 65, 67–68, 73–74, 76–77, 85, 89, 101–102, 104, 110–111
 jotace 44, 56, 69, 83, 96, 100, 102, 108, 110

K

kmenotvorný 18–19, 24, 35, 41, 43–44, 63, 66–72, 76, 80, 102–103, 108, 110, 115
 kmen, kmenový 8, 11, 14–15, 18–36, 38–45, 51–52, 57, 60, 65–70, 75–76, 84–85, 87–89, 96, 102–103, 107, 110, 114, 118
 kodifikace 21, 113–114
 komunikace 6, 12, 66–67, 114
 kondicionál 12, 102, 112–113, 115
 kontrakce, kontrahovaný, kontrakční 14–16, 34, 36, 39, 41, 49, 52, 56, 60–61, 65, 70–72, 95–96, 114
 kořen 11, 18, 25, 31, 43, 48, 52, 63–64, 67–71, 84–85, 87–89, 95, 100, 102–103, 110, 121
 kořenný 29, 31–32, 39, 43, 48–49, 62, 66–67, 69–71, 74, 77, 80, 88, 96, 100, 108, 110
 Kyjevské listy 14, 17, 24, 48, 60, 83

L

labializace 9
 laryngála 8

M

měkčení 43, 76–77, 96, 104, 110
 metateze likvid 67–68, 103
 monoftongizace 19, 26, 28, 30, 32, 41, 51–52, 55–56, 62, 68, 72, 80, 100
 moravismus 14, 48
 morfologický šev 61, 95

N

nářečí, nářeční 6, 16, 23–24, 36–37, 39, 41–42, 49, 52, 56, 61–62, 64, 74–75, 78, 87, 108, 110
 nedokonavý 70, 111, 115
 neetymologický 115
 nepravidelný 49, 52, 64, 74
 neproduktivní 22, 63
 nepůvodní 36, 44, 52, 64, 67, 97, 112
 neživotnost, neživotná 21–22, 24, 28–29, 52
 nosovka, nosovkový 11, 15, 66–67, 74, 77, 88, 103–104, 107–108, 115
 novotvar 73, 81, 95

O

optativ 80, 83, 112

P

palatalizace, palatalizační 11, 15, 25–26, 29, 31–32, 39, 52, 54–55, 66, 69, 71, 87, 96, 104, 107–108, 110
 panonismus 14
 pasivum 103–105

perfektum 16, 101–105, 112, 115
 periferie, periferní 21, 44–45
 periodizace 13, 120
 plusquamperfektum 102
 pravidlo ruki 8
 Pražské zlomky 15, 25
 préteritum 16, 95, 109–111, 113, 115
 primární 6, 75
 produktivní, produktivita 21–22, 30, 42–44, 69–70
 progresivní 12, 67, 113
 proteze, protetický 56, 63, 73
 přehláska 15, 26–27, 32–34, 38–39, 41, 54–56, 62, 71–72, 78, 80, 96, 110
 přívlástek 104–105

R

reinterpretace 66, 113, 115
 reliktní 21, 112–113
 retnice 70–71, 108

S

sekundární 9, 19, 56, 67, 75, 80
 souhláskový 43–44, 56, 63, 68, 73, 84, 88–90, 92–93, 100, 102–103, 110, 114
 sporadický 49
 stahování 34, 71, 96
 střídnice 8, 14–15, 23, 76, 100, 107–108, 110
 substrát 15

supinum 16, 100–101, 115
 supletivismus 48, 63
 synchronní 19, 69, 71, 100, 105, 110, 119, 121
 systémový 6, 11–12, 19, 21, 42, 68, 114–115

T

tematický 63–65, 73–74, 76–77, 83–84, 102, 111
 tendence 6, 11–12, 15–16, 19–21, 26–28, 31, 34, 36–37, 41–42, 60–62, 64, 67, 69–70, 72–74, 81, 95, 112–115

V

verbální adjektivum 104
 verbální substantivum 17, 21, 100–101, 104
 vokalizace 15, 27, 41

Z

zákon 11, 19, 24, 26, 28, 35, 48, 55, 63, 66, 73, 80, 85, 101, 120
 zákon otevřených slabik 11, 19, 24, 26, 28, 35, 48, 55, 63, 66, 73, 80, 85, 101
 zánik jerů 36, 41, 49, 52, 56, 68, 74, 77, 89, 101–102, 104, 111
 zjednodušování 63, 73, 88, 100
 životnost, životná 20–21, 24, 28–29, 49, 52

SUMMARY

In agreement with general theories of language development it can be said that driving forces of changes in morphological system are on one hand the consequences of phonetic changes, on the other hand the inner rules of morphological system (especially tendency to analogy in word paradigms). The third important principle of morphological system development is grammaticalization. These tendencies were fully exhibited both in the development of Proto-Slavic and Czech, left their marks on the form of Old Church Slavonic paradigms and in many cases influence the dynamics of morphological systems even in present day Slavic languages.

Although we witness a certain degree of language conservation in the history of modern Czech due to settling of language norm, its codification and unification invoked by communication needs, we can still examine the present day Czech from diachronic view and unfold its development.

Change of central principle, which was a consequence of Proto-Slavic phonetic changes, remains unfinished in declension of substantives of modern Czech. Even though the old division of substantives according to word stem ending was replaced by the gender principle, the latter is not fully applied. It is still possible to find remains of old consonant stems in modern Czech and in words originally belonging to soft *ijo-* and *ija-* stems there can be seen partly unfinished tendency towards adjectival (composite) declension.

On the other hand, the inflexion of pronouns has remained unaffected by fundamental system changes. A number of forms of pronouns maintained their distinctive characteristics (e.g. suppletive forms in personal pronouns) which were already present in proto-language since pronouns belong to the most archaic language layer.

Specific adjectival declension of the Slavic branch of Indo-European language is not connected to the systematic paradigm of Proto-Slavic, but has originated from the connection (composition) of nominal adjectival forms with post-positioned forms of demonstrative pronoun. Parallels to this can be seen in Baltic branch of Indo-European language, although the final forming of this

declension type is connected to Proto-Slavic phonetic changes as well as late Proto-Slavic syllable contraction. Influenced by the development of late Proto-Slavic, adjectival declension became even more independent and slowly dominated nominal declension of adjectives.

The most important changes in system of verbs are those caused by late Proto-Slavic development, especially development in phonetics. Focal point of these changes lied especially in verbs of the third class with present tense suffix *-je-*, from which a part of verbs became independent and has formed a new special conjugational type with present tense suffix *-á-*. As early as in Proto-Slavic, part of verbs from the third class migrated to the first class (type *ma-zati, mažeš*), another part – after non-etymological reinterpreting of the *-ova-* suffix – created the most productive type of verbs, even from the point of view of modern Czech. In other types of verbs there can be seen their efforts to deal with the outcomes of phonetic changes by the means of analogy – e.g. “nasal” verbs of the first class, which in Czech migrated to the second verb class (type *začne, začneš*).

Considering verbal tense, we can see gradual formal and functional perishing of simple past preterits – aorist and imperfect – and their replacement by original Proto-Slavic perfect. A formally new form is represented by future tense of imperfective verbs. In accordance to a tendency common also in other Slavic languages, conditional tense has been formed with the aid of the verb *be* in aorist. Its systematic replacement (by the morpheme *be* and present form of the verb *be*) analogical to other composite verb forms presents a strong tendency of modern Czech.

In indefinite verb forms, there occurred both functional and formal blending of infinitive and supine. Nominal declension of Czech active present participle and preterit participle became gradually petrified and transgressives emerged; the artificially created

Old Church Slavonic passive present participle is a form which does not have any morphological parallel in modern Czech.

OBSAH

1. Úvod – 5

2. Substantivní flexe – 18

3. Zájmenná flexe – 46

4. Složená flexe adjektiv –57

5. Slovesná flexe – 63

6. Závěry – 114

Literatura – 116

Rejstřík – 124

Summary – 127

Komparativní tvarosloví staroslověnštiny a staré češtiny

Miroslav Vepřek

Edice Paleon, sv. č. 3

Edici řídí doc. Mgr. Miroslav Vepřek, Ph.D.

Odpovědná redaktorka Lenka Pořízková
Výkonná redaktorka Agnes Hausknotzová
Sazba a obálka Martina Šviráková
Jazykové korektury Pavla Hernandezová

Vydala Univerzita Palackého v Olomouci, Filozofická fakulta
Křížkovského 10
771 47 Olomouc

Vydavatelství Filozofické fakulty UP
www.vff.upol.cz
vff@upol.cz

Vytiskla Univerzita Palackého v Olomouci
Křížkovského 8
771 47 Olomouc

Olomouc 2015
1. vydání

ISBN 978-80-87895-33-7 (tisk)
ISBN 978-80-87895-32-0 (iPDF)

PUBLIKACE JE NEPRODEJNÁ